

Franji Novaković učenik III. god.
Jemnog

Vilnius.

PUTOPISNE CRTICE

IZ

BOSNE I HERCEGOVINE.

KNJIŽNICA ZA MLADEŽ.

IZDAJE

HRVATSKI PEDAGOŠKO-KNJIŽEVNI ZBOR.

—→ KNJIGA XXXVI. ←—

U ZAGREBU.

TISKARA I LITOGRAFIJA C. ALBRECHTA (JOS. WITTASEK).

1898.

OD SAVE

*** DO ADRIJE**

BOSNOM I HERCEGOVINOM.

U ZAGREBU.

NAKLADOM HRV. PEDAGOŠKO-KNJIŽEVNOGA ZBORA.

1898.

NAPOMENA.

Predajem Ti, mila mladeži, ovu poučnu i zabavnu knjigu u ruke, da se s njom okoristiš i naslađuješ onako, kako sam se koristio i naslađivao i ja motreći prirodne krasote i lijep kulturni napredak naših posestrima — Bosne ponasne i kršne Hercegovine.

Tom zgodom smatram si svetom dužnošću, da se ovdje najsjmernije i najusrdnije zahvalim presvjetlomu gospodinu, c. i kr. dvorskem savjetniku, Kosti Hörmannu, što je blago izvolio dobrostivo ustupiti sve slike, što rese ovu knjigu, pa mu s toga od srca hvalim na pripravnosti, kojom se odazvaо mojoj molbi, uz želju, da Bog blagoslovi njegovo već toliko puta zasvjedočeno plemenito nastojanje oko boljka našega naroda.

Pisac.

SADRŽAJ.

	Strana
Bosna i Hercegovina	1
Bosanski Brod	9
Derventa-Doboj	14
Maglaj-Žepče-Vranduk	19
Zenica	25
Preko Lašve u Travnik	30
Travnik	34
Preko Karaule u Jajce	40
Pred Jajcem kod slapa	45
Jajce	48
Jezero	57
Od Jajca do Sarajeva	61
Sarajevo	67
U Ilijži na izvorima Bosne	84
Preko Ivan-planine	,
Konjic	95
Do Mostara	99
Mostar	
Na vrelu Bune	
Uz Neretvu do ušća iza Metkovića	

Bosna i Hercegovina.

Ponosna Bosna i kršna Hercegovina gizdave su dvije sestrice. A kako i ne bi, kad ih je svemožna ruka Stvoriteljeva bogato naresila raznim krasotama i nadarila svakim miljem i obiljem, kakovim se mogu podićiti tek rijetki krajevi.

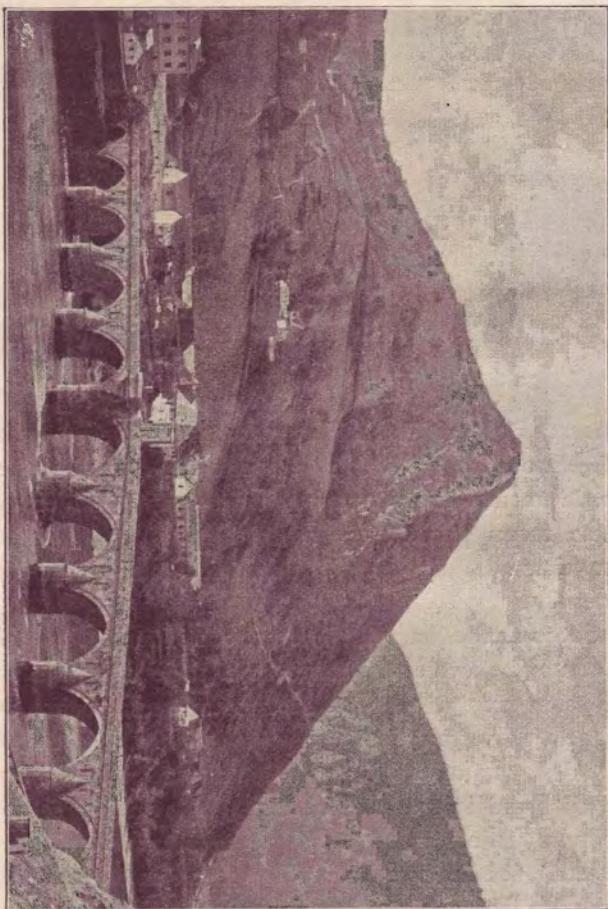
Ako ništa više, čuo si već, dragoviču moj, višeput za ta dva lijepa imena.

Ti dobro znadeš za nebrojene prirodne krasote, za divne bisere premile domovine svoje Hrvatske, koja ti je najmilija i najdraža. Još je nijesi mogao mlađan na svakom mjestu ni očima zagrliti, da je uzmogneš još većma ljubiti, pa ipak kako ti je srce igralo od radosti, kad si čuo ma gdje pripovijedati o zelenim njenim gorama, srebrnim rijekama i jezerima, bijelim gradovima i selima, pak o onom divnom sinjem moru, što oblijeva zlatne hrvatske obale!

Susjedne zemlje naše Bosna i Hercegovina od davne su davnine rođene sestrice Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Svojim prirodnim krasotama ne zaostaju ni malo za njima. S Hrvatima je spaja kroz nebrojena stoljeća ista ljubav, jer je Hrvat tolikoputa i bosansko tlo poškropio za krst časni svojom junačkom krvlju.

Kad otvorиш kakav zemljovid Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, naći ćeš na njem sigurno i oveći dio, ako ne cijelu Bosnu i Hercegovinu. Obidi u duhu njezine zanimljive međe, da je bolje upoznaš.

Lijepe te zemlje prostiru se južno od naše Save i Une. Na istoku dотићу se preko Drine susjedne Srbije i dalje Crne gore, a sa južno-zapadne strane međaši im naša Lika i Krbava, pak divna Dalmacija. Na jugu dopire hercegovačko tlo upravo do jadranskoga mora i to kod Kleka ispod utoka Neretve u more i kod Sutorine u dražesnoj boci kotorskoj.

Drina kod Višegrada.

Bosna i Hercegovina su veće prostorom od Hrvatske i Slavonije. Imaju 51.027 □ km. površine. Stanovnika imaju manje od naše domovine; broje okolo 1,568.000 duša.

I Bosna, a i Hercegovina obiluju velikim gorama, dolinama rijekama i potocima. Te su gore zarasle gustim šumama, gdje se

može naći raznolikoga drveća, divljači i zvjeradi. Na mnogim mjestima ima i takovih prašuma, u kojima još nije bilo ni sjekire. Doline i ravnice pune su žita, korisnoga bilja i voća. I najudaljeniji krajevi znadu za slatke bosanske šljive. U Hercegovini rodi izvrsno vino, smokve i duhan.

Vrlo su zanimljive bosanske i hercegovačke rijeke, potoci i jezera. U tim vodama, koje se odlikuju osobitom bistroćom, ima mnoštvo riba i raka. Neke rijeke teku na sjever u Savu, a druge opet na jug u more.

U Savu teku: Una sa svojim pritokom Sanom; Vrbas s prekrasnim slapom Plive kod Jajca; Ukrina, Bosna sa Sprečom i Usorom i Drina na srpskoj granici. U Jadransko more teče jedina oveća hercegovačka rijeka Neretva.

Između tih krasnih rijeka uzdižu se i mnoge gore i planine sa svojim raznoličnim vrhuncima, na kojima se znade i u pol ljeta bijeliti snijeg. Od Une do Vrbasa razgranjuju se planine: Kozara, Grmeč, Crvljivica, Lisina, Šator, Crnagora, koje s juga od Dalmacije zatvaraju visoke Dinarske Alpe. Mnogo je tu vrhunaca, koji se pod raznim imenima dižu nebu pod oblake sve do 2.000 metara visine. Između Vrbasa i Bosne uzdižu se još veće gore: Motajica, Borja, Vlašić, Štit, Zec, Bjelašnica, Treskavica, Prenj, Velež. Između Bosne i Drine su planine: Majevica, Trebovac, Ozren, Vranja, Javor, Romanija, Dumoš.

Bosanske su gore svuda zaraštene gustim, milovidnim šumama i zelenilom, dočim su hercegovačke što dalje na jug, sve to više puste i vrletne, dok se sasvim u tom ne izjednače s kršnim gorjem susjedne Dalmacije i Crne gore.

Podneblje je u šumovitoj Bosni zdravo i dosta oštro, dočim je u Hercegovini zrak ugodan i blag, jer je blizu more. U Hercegovini znade biti ljeti, kad sunčani traci zagriju pećine, upravo nesnosna vrućina.

Raznolične gore i dolovi, strme uvale i pećine, pa opet umiljati obronci, puni bujnoga zelenila, tihe gudure i ravnice, kojima buče i šume brze rijeke bosanske i hercegovačke, prava su dražest cijele zemlje. Svaki putnik uživa s tih prirodnih krasota, kad prolazi osobito u ljetno doba tim krajevima. Svaki čas gleda ti oko nove, prekrasne prirodne slike, kojima je dragi Bog nakitio ponosnu Bosnu i junačku Hercegovinu.

U Bosni i Hercegovini ima dosta plodne zemlje i bujnih pašnjaka, pa se zato narod bavi ratarstvom i stočarstvom. Na dobrom su glasu mali, no brzi bosanski konji, pa i ovce.

I rukotvorine su bosanske na osobitu glasu. Bošnjaci su veliki vještaci u mnogim zanatima, a osobito u vezenju vunom, svilom,

U dolini Neretve: Pogled na Prenj.

srebrom, zlatom itd. U novije doba gradi se u Bosni i Hercegovini sve to više tvornica. Tamo ima raznih tvornica: duhana, sladara, soli, papira, opeka, tvornica za izradbu drva i željeza; ima tiskarnica, pivovara, pilana itd.

Bosanske su i hercegovačke gore pune korisnih ruda, pa zbog

toga ima ondje i dosta rudnika, gdje se radi sve na parne strojeve. Iskapa se sol, željezo, mangan, krom, bakar i kameni ugljen, pa se nekoje od tih ruda izvažaju i u druge zemlje. Najveći su rudnici željeza u Varešu i solane u Donjoj Tuzli. U Bosni i Hercegovini ima toplih, slanih i kiselih vrela i kupališta.¹

Za trgovinu su potrebni dobri drumovi i putevi, da se može roba dovažati i odvažati. Puteva ima po cijeloj Bosni i Hercegovini mnogo, a uz to su još čvrsto i prekrasno sagrađeni. Prije malo godina rijetko se je tko odvažio na put u Bosnu zbog vrlo loših i nesigurnih puteva. Drukčije je danas, gdje se granaju izvrsni putevi u sve krajeve zemlje. K tomu još juri i brza željeznica sredinom Bosne i Hercegovine od naše Save sve do čarnoga našega mora. Divno li je putovati krasnim okolicama i krajevima, kojima vođe ti putevi, a osobito hitrom željeznicom, koja juri između planina sad strmim i vrletnim gudurama, sad opet krasnim poljanama sve do sinjega mora.

Tim putevima i željeznicom dođe se u vrlo lijepa mjesta i gradove, kao što su Doboј, Tuzla, Zvornik, Maglaj, Zenica, Travnik, Sarajevo, Konjic, Mostar. Sarajevo je glavni grad Bosne, a Mostar Hercegovine. Divni su još krajevi oko Banjaluke, Bišća, Livna, Jajca, Foče itd. Osim tih povećih mjesta ima još sila lijepih sela i zaselaka.

Bošnjaci i Hercegovci visoka su i lijepa uzrasta, pa govore kao i mi krasnim hrvatskim jezikom, samo ima u njihovu govoru pomiješano dosta turskih riječi. Bošnjaka ćeš lako poznati i po govoru i po slikovitoj njegovoј nošnji. Odlikuje se čistoćom tijela i odijela. Nošnja se razlikuje kod sljedbenika raznih vjera, a osobito kod muhamedovaca i kršćana. Po vjeri ima najviše ljudi grčko-istočnoga i muhamedovskoga zakona, a ima i mnogo katolika. Nađe se i dosta židova i ljudi inih vjera.

Gradanska nošnja mnogo je bogatija od seoske. Najzanimljivije je odijelo muhamedovaca. Muškarci nose široke hlače šalvare s pričvršćenim dokoljenicama, preko 'prsa obuku džemadan, koji nema rukava, a onda lijepu suknenu ječermu s rukavima. U svečanije dane prebace preko leđa fermen, a to je srebrom i zlatom urešen kaput, koji nose, ako neće da ogrnu dugačke dolame. Mlađi muhamedovci pokrivaju glavu fesom (crvena povisoka kapa), a stariji ga još oviju turbanom ili sarukom razne boje. Po sarucima razpoznaju se muhamedovci. Tako hodža ili muhamedanski svećenik i

učitelj nosi bijele saruke, hadžija (to znači hodočasnik, koji je posjetio grob Muhamedov u Mekiji) nosi žućkaste saruke, dok seljani i kmetovi omotaju glavu samo jednostavnom šarenom maramom ili rupcem. Na nogama nose niske cipele ili papuče s drvenim potplatima.

Žene muhamedanske nose dimlije preko donjega tijela, a

Muhamedanac sa ženom na ulici.

ispod njih i prolaziti. Obično su ti prostori udešeni za staje i kolnice. Najviše bosanskih kuća građeno je od drveta, a gotovo su sve na kat. U kuću se penješ drvenim stubama i dođeš na hodnik ili trijem, koji je skoro oko cijele kuće. Prozori su na kućama maleni i niski, pa imadu drvene rešetke. — Zimi se

preko prsa bogato srebrom i zlatom izvezeni fermen i jećermu. Dugačkom kabanicom anterijom ogrće udata muhamedanka cijelo tijelo. I glavu si omataju muhamedanske žene, da im nitko ne vidi lica. Noge obuvaju u niske, šiljaste cipele ili papuče. Osobito znamenit komad odijela je pâs, koji se u muhamedovaca kao i ostalo odijelo odlikuje bogatim uresom i nakitom. Za širokim kožnatim pâsom muškarca eno oštrog handžara, par kubura (kratkih pušaka) i spreme za naboj.

Kao što ćeš lako poznati muhamedovca po nošnji, tako ćeš na prvi mah opaziti i nešto osobita kod njihovih stanova. Stanovi se grade u četvorinu. Ozdola je deboj zid od kamena, a na tom je zidu načinjen prvi sprat kuće. — Mnoge su kuće osobito u ravnicama i uz vodu podignute na stupovima, pa se može

stanuje u prizemlju, gdje je u sobi velika zemljana peć; ljeti u prvom spratu.

U Bosni i Hercegovini ima i dosta raznih škola, u kojima se uči mladež. Pučkih škola ima u svim većim selima. Po gradovima i po većim mjestima ima i gimnazija, pak zanatlijskih, trgovачkih i gospodarskih škola. U glavnom gradu Sarajevu ima i škola za svećenike i učitelje.

Crkava ima više vrsta: katoličkih, grčko-istočnih, židovskih, a u svakom je mjestu i džamija, gdje se muhamedovci klanjaju Bogu. Džamije su ponajveće zgrade u mjestu. U selima su džamije sasvim

Seoska džamija
s grobljem.

od drveta, a poznaju se već izdaleka po okruglim visokim tornjevima, koji se zovu munare. Svaka munara ima pri vršku na okolo mali trijem. S toga trijema pozivlje mujezin ili hodža ljude na molitvu. To biva pet puta dnevno. Muhamedovaca ima u Bosni i Hercegovini mnogo, jer su tim zemljama više stotina godina gospodarili Osmanlije ili Turci. Oni su vjere Muhamedove, pa su mnogi Bošnjaci prešli na njihovu vjeru.

Za katolike brine se veoma zasluzni red Franjevaca, koji su se udomili u Bosni još u XIII. stoljeću. Danas stoluje u Sarajevu i katolički nadbiskup uz prekrasnu stolnu crkvu. Od grčko-istočnih crkava najljepša je ona u Sarajevu i Mostaru.

U Bosni i Hercegovini rodili su se mnogi junaci, koji su proslavili slavnim djelima svoju svetu vjeru i domovinu. Tamo su živjeli mnogi znameniti muževi, koje je divno opjevalo slavni hrvatski pjesnik O. Andrija Kačić-Miošić, a svi ste čuli i za ime dičnoga pjesnika O. Grgu Martića, koji i danas ondje živi.

U davnoj davnini bili su u Bosni i Hercegovini gospodari silni Rimljani. To dokazuju mnoge lijepo stvari, novci i građevine, kojih se još danas nađe u zemlji.

Kad se je godine 925. slavni hrvatski kralj Tomislav okrunio za kralja, onda je velik dio tih zemalja spadao pod Hrvatsku. Bosna je priznavala i ugarsko-hrvatske kraljeve kao svoje. Nu imala je i svoje domaće vladare, od kojih se je prvi proglašio kraljem Stjepan Tvrtko I. godine 1.376. Posljednji domaći kralj bosanski Stjepan Tomašević pogibe od mača turskoga godine 1.463. Te iste godine propade bosansko kraljestvo, a sva Bosna i Hercegovina pade u ruke Osmanlijama ili Turcima. Tako su te zemlje bile podložne turskomu sultanu puna četiri stoljeća, sve do godine 1.878., dok je nije zaposjela hrabra austro-ugarska vojska pod vodstvom dičnoga hrvatskoga generala Josipa Filipovića.

I tako eto danas upravlja Bosnom i Hercegovinom Njegovo Veličanstvo naš premilostivi kralj Franjo Josip I., a u ime njegovo zajednički austro-ugarski ministar financija i zemaljska vlada u Sarajevu.

Kao što je naša domovina Hrvatska podijeljena na županije i kotare, tako je danas i cijela Bosna i Hercegovina podijeljena na šest okružja, a svako se okružje sastoji od više kotara.

U Bosni i Hercegovini se nađe po svim okružjima dosta starih tvrdica i razvaljenih zidina. Mnoge su od tih tvrđava gradili naši junački pradjedovi, da brane iz njih sebe i milu svoju domovinu od neprijatelja. Mnogo ima takovih tužnih spomenika slavne naše prošlosti. I danas imade u našoj domovini mnogo slavnih plemičkih obitelji, koje vuku svoju lozu iz susjedne Bosne.

Sveti su to spomenici za svakoga pravoga domoljuba. Tko se ne bi svim srcem njima podišio? A tko ne bi svom dušom poželio, da preskoči Savu, pa da zaviri u te divne bosansko - hercegovačke krajeve!

Bosanski Brod.

Bilo to prije nekoliko vremena; baš otpočeli školski praznici. Već sam se bio dogovorio s dobrim svojim znancem, da ćemo obojica na more. A ima li veće slasti, kad si čio i zdrav, od putovanja? Ima li veće dražesti od divnoga našega mora!

Ni ja, ni moj suputnik nijesmo požalili, što smo krenuli na more krasnom Bosnom i Hercegovinom. U one, prije koju godinicu dana još zapuštene krajeve, rijetko je tko putovao od mile volje. A kako i ne? Divne i mjestimice upravo prerijetke naravne krasote junačke Bosne i Hercegovine bile su svačijemu oku sakriveni dragulji, jer nije mogla ni noga svuda do njih. Sasvim je drukčije danas.

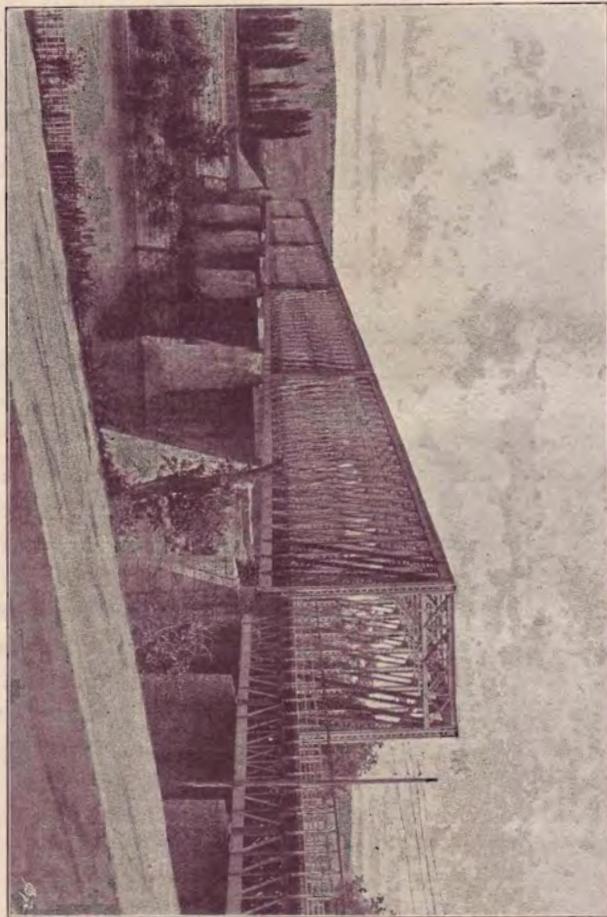
Danas te dobri putevi i željeznička prenesu poput lakokrile ptice sasvim sigurno, kuda te samo želja i srce povuče.

U cik zore rastali smo se sa sumornom još Požegom. Plodnom dolinom Orljave između šumovite Dilj-gore i vinorodne Požeške gore eto nas na onoj lijepoj cesti, što se je južnim prigorjem spomenutih gora pružila prama Brodu. Prvi sunčani traci pozlaćivali su već zelene glavice 654 metra visoke bosanske planine Motajice, što je sa zapada a s onu stranu Save zaštitila bosanski Brod.

Krasan je pogled na tu prvu bosansku planinu, gdjeno se strmo ruši prama tijoh, srebrnoj Savi, koja joj cjeliva milovidno podnožje. Naše su ju oči pozorno pratile, ma da su se i zaustavlje već na zvonicima brodskih crkava, na jablanima i na onim bijelim kućama, što su umiljato razasute po rođnim vinogradima našega lijepoga Broda.

Požurili smo se do kolodvora, da ne zakasnimo na željeznicu, koja nas je imala da prevezе u Bosnu.

I netom što smo se oprostili sa svojim dobroćudnim vozarom, zaštropota parni stroj, koji nas preveze prama Savi. Eno nas već za čas na krasnom željeznom mostu, što veže jakom, neprekidljivom vezom milovidne obale dviju bratskih zemalja, dviju rođenih sestrica — ravne Slavonije i Bosne ponosne.

Most preko Save u Brodu.

Veličajni željeznički most, što spaja bosanski i hrvatski Brod, tako je krasan, da zanima svakoga putnika. Zato i zaslужuje, da ga svatko potanje razmotri. Raspruzio se je poput dugačka i prostrana hodnika preko široke, tihе Save. U sredini Save izdigao se je na tom mjestu dugoljast otocić. Sam most uzdiže se znatno nad

obalu i površinu rijeke, pak se već iz daleka opažaju visoke, bijelo olijene željezne prečke, koje sa strana i ozgor prepleću most. Sav je most sagrađen na šest velikih stupova, sazidanih od četvorinastoga, tesanoga kamena. Na tim stupovima počivaju one tisuće centi željeza, koje je trebalo kovati i priređivati u pet tvornica. Krasni taj most počeli su graditi iza zaposjednuća Bosne i Hercegovine i to dne 26. lipnja 1.879., a dogotovljen je dne 23. rujna 1.884. Potrošilo se na njega do 2 milijuna forinti.

Za prijelaz preko toga mosta plaća se po 2 novčića, a to nije ni čudo, jer uzdržavanje njegovo stoji godimice oko 2.000 forinti. Znameniti taj most je dug 484·45 metara, širok 7·4 metara, a visok 8·5 metara. Pokrit je čvrstim daskama. Sredinom mosta juri željeznica. S jedne i druge strane željezne pruge oširok je prostor za kola i za pješake. Ispod mosta mogu ploviti i najveće lađe podučavskoga parobrodarskog društva.

Polagano je prolazila željezница mostom, kao da nam je htjela što dulje ugađati onim lijepim vidikom na punu čara brodsku okolicu, koju je srebrnim pasom opasala rijeka Sava.

Malo, malo i zaustavio nas zvižduk parnoga stroja na kolodvoru u bosanskom Brodu. Ono malo vremena, što nam je preostajalo, dok su željezna kola imala da pođu dalje, upotrebljismo, da se prošećemo malko po samom mjestu.

Tik Save poređale su se stare drvenjare, između kojih proviruju i nekoje novije zgrade. Ima kuća, sagrađenih i na stupovima, a to radi Save, koja se znade, kad joj se svidi za velikog povodnja razljutiti, iskočiti iz korita i poplaviti na daleko i široko muku i trud radinoga posavskoga poljodjelca.

Glavna ulica pruža se odmah od mosta naprama zapadu. Na početku te ulice zapet će ti oko o krasni — kojih šest metara visoki — četverouglasti stupac od mramora. To je spomenik, što su ga postavili Bošnjaci i Hercegovci na uspomenu onoga časa, kada je prvi put Njegovo Veličanstvo, naš vladar Franjo Josip I., stupio na zaposjednuto bosansko zemljiste. Bilo je to u rujnu godine 1885., kad se Njegovo Veličanstvo vraćalo s velikih vojničkih vježba iz Požege.

Vršak spomenika resi dvoglavi orao raskriljenih krila. Na dolnje četiri ploče uklesan je turskim, cirilovskim, latinskim i njemačkim pismom ovaj natpis:

»Ovaj spomenik na prvi dolazak
Njegovoga ces. i kralj. apoštolskoga Veličanstva cara i kralja
FRANJE JOSIPA I.

u Bosnu

dne 16. rujna 1885. godine postaviše
Bosanci i Hercegovci.«

Spomenik je otkriven na 24. listopada 1.887.

Spomenik u Bos. Brodu.

ako još nijesi nikada bio u Bosni, naći ćeš odmah i tu dosta stvari nepoznatih, zanimljivih za razmatranje.

Nedaleko od toga spomenika na desno uzdiže svoju ponositu glavu nedavno sazidani hram prosvjete, a to je narodna osnovna ili pučka škola. Lijepa je to jednokatnica, koja ti već svojim izvanjim licem umiljato zbori, da si na pragu onoj zemlji, u kojoj je tek nedavna blaga luč nauke iza višestoljetnoga mraka počela širiti svoje sjajne zrake. A kako to? Jer u prijašnje vrijeme nije bilo никакvih škola, u kojima bi se sva djeca čemu dobru učila. Onda se je moralо ratovati. Mjesto knjige hvatali su se ljudi sablje i puške. A dok britka sablja bljeska, dok ljute diljke praskaju, dok topovi tutnje, dokjadni narod u teškoj patnji smaže ili ne smaže koricu hljeba: dotele se nije moglo misliti na gradnju lijepih zgrada, na slikanje divnih slika, kamo li na bijele knjige.

Dalje je u toj glavnoj ulici i mala katolička crkva, a pravi joj je ures nova grčko-istočna crkva.

Sav bosanski Brod stiče se u toj jednoj glavnoj ulici. Ima tu i lijepih kuća zidanica. Nu

U prizemlju su kuća dućani, u kojima sjede na oniskim stolčićima ili na podu bezbrižni trgovci. Svi dućani obiluju istom vrstom robe. Tu se prodaje svega i svašta, a duhana, lula i ostalih spremi za pušenje ne manjka ni u jednoga dučandžije. Ne manjka po gotovo niti gostionica i kavana, jer muhamedovci jako vole kavu.

Današnji bosanski Brod ima 2.000 stanovnika. Brodu vele Turci »Busud«. Na mjestu, gdje je današnji Brod, prešao je s vojskom preko Save slavni vojskovođa princ Eugen Savojski, kad je godine 1.697. udario na Bosnu. Istočno od Broda, nedaleko današnjega željeznoga mosta bio je sagradjen privremeni most na čamcima, pa je preko njega na 29. srpnja 1.878. preveo slavni vojskovođa Filipović našu vojsku, da zauzme Bosnu.

Derventa-Doboj.

Na brodskom kolodvoru vrvjelo je dosta svjetine. Bila tu mješavina ljudi razne nošnje i bosanskih spahija i aga, trgovaca i sirota radnika. Sve se to žurilo k blagajnici, da se domogne kartice za željeznicu. Na bosanskoj željezniци nijesu samo tri vozna razreda, već ima i četvrti, a to je jako pogodno za sirotinju, koja može tako putovati uz manju cijenu.

Malo, malo i počesmo se kretati u unutrašnjost Bosne. Za nama je ostajala srebropjena Sava i lijepi kraj brodski.

Bosanske željezničke tračnice teku mnogo uže, nego tračnice ugarske državne željeznice. Svojom brzinom nije nam zaostajala bosanska željezница за ugarskom, a nijesmo ni željeli, da se brzo vozimo, samo da što bolje razmotrimo okolicu kroz prozore željezničkih kola.

Širokom nizinom tik Save, uz desnu njezinu obalu, jurio je naš stroj poput vatrena konjića do postaje Sijekovca, gdje je malo popostao. Od Sijekovca ostavlja željeznička cesta sasvim vijugastu Savu. Spušta se zatim ravno na jug, dok se kod Novoga sela ne prihvati obala mutne Ukraine, koja se lijeno vuče onom nepreglednom posavskom ravnicom u Savu.

Ta je bosansko-posavska ravnica od Broda napram jugu posve jednolična. Nema tu onih krasnih ošumljenih bregova ni dolova, koji te u nutrini zemlje tako raznolično susreću i zadivljuju. Obiluje čretištima i pustim poljanama, na kojima raste razna trava, ispremiješena pirikom i vrbovim grmljem. U mnogim poljskim uvalama vidi se mnogo zastajale vode, koja škodi i zdravlju i poljodjelstvu. Svemu tomu kriva je obližnja Sava, koja žalivože za proljetnih i jesenskih kiša znade bezobzirce i lijevo i desno zaliti i poplaviti

akolna polja i sela. To biva po malo skoro svake godine, nu najjače se je Sava razgoropadila neke godine za vrijeme zaposjednuća Bosne. Onda je poplavila svu okolicu do Dervente, pa se je moglo poljem ploviti na čamcima. I samo se znade, da radi toga nema na ulazu u Bosnu kod Broda lijepih i pretilih urednih polja, osim što je gdjegdje ona silna vлага koristila mnogim bujnim livadama.

Za dva do tri sata vožnje posve se promijeni pred putnikovim okom ta jednolična okolica. Jer eno se malo po malo gubi pusta ravnica, a zamjenjuje ju postupno uzdizanje tla. Zeleni humci s mladim šumicama, lijepo obrađena polja i voćnjaci, između kojih proviruju drvene seoske kuće, pružaju ti sve ljepšu, sve čarniju sliku. Umiljati ovi humci, koji se valovito uzdižu tek na 100 do 150 metara, ugodno te pripravljaju za one divne čare, koje će ti razdragati dušu u dalnjoj nutrini zemlje.

Zanimljivim zavijucima dojuri tako željeznica sve uz plodnu obalu Ukraine do mjesta Dervente. Derventa je oveći grad sa 5.000 stanovnika i 1.200 kuća, paje imao do godine 1.883. i svoju tvrđicu, no toj se tvrđi jedva danas vide tragovi.

Derventa se lijepo raširila oko rijeke Ukraine, dok su se nekoje kuće naslonile o bok brijege Glavice. Već spoljašnost mjesta dokazuje ti odmah, da su tu muhamedanci u većinì, da si u pravoj Bosni.

Između množine turskih kuća ispružilo je u vis svoje dugačke vratote nekoliko munara. Imamo tam i dvije kršćanske crkve i to katolička, sagrađena godine 1.885. i pravoslavna od godine 1.854. Blizu je i jedna veoma stara vojnička kasarna.

U Derventi je ustrojen godine 1.886. vinogradarski i voćarski zavod. Derventa ima još i drugih učevnih zavoda, tako: narodnu školu, djevojačku školu, pravoslavnu školu i muhamedovski mekteb (mejtef). A što je to mekteb ili mejtef? To je muhamedovska početna škola. U njoj uče mali muhamedovci svoju vjeru, pa malo čitati, pisati i računati. Uči ih muhamedovski učitelj, koji se zove hodža. Mejtef nema razreda, već se svi đaci uče skupa, dok ne nauče onoga, što želi hodža. U tome stigne gdjekojega đaka i petnaesta godina u mejtefu. Tko hoće dalje još da uči, taj polazi više muhamedovske škole — medresu i ruždiju.

Nedaleko od Dervente je stari glasoviti samostan ili manastir u Plehanu, a u Brusnici je majdan dobre vrste građevnoga kamenja. Kako je okoliš Dervente dosta plodan, bavi se narod ponajviše gospodarstvom. Mnogo mu u tom pomaže krasna gospodarska škola.

Od Dervente nižu se napram jugu već prave gorske kose. Željezna pruga našla je sebi put uskom i plodnom dolinom potoka Bišnje, koja se dolina kod sela Gornje Bišnje još većma sužuje. Željeznica tuj skreće posve na istok, ter se mnogobrojnim zavojima provlači poput razigrane zmije između susjednih obronaka. I tako se prikazuju putnikovu oku svaki čas novi, sve ljepši vidici.

Protisnuvši se između šumovitih bregova u dolinu potoka Dažnice i Veličanke, dojuri parni stroj za kratko u oširoku dolinu glavne bosanske rijeke Bosne. Tu je postaja Kotorsko.

Kotorsko se širi uz lijevu obalu Bosne, koja oživljuje sav kraj. Samo selo Kotorsko podaleko je od željezničke postaje, a napućeno je gotovo samim muhamedovcima. Rijeka je Bosna ondje dosta široka, a ističe se osobitom svojom bistroćom i brzinom toka. S lijeve i desne obale zelene se livade i voćnjaci. Dalje se još nižu šumovite gorske kose, koje pod raznim imenima dosežu visinu od 400 do 600 met.

Kad si se oprostio s Kotorskim, eto te za kakova pol sata vožnje lijevom obalom Bosne u Doboju.

Doboj se prostire prigorjem Krnin planine uz lijenu obalu Bosne. Smjestio se je poput stražara po obroncima nad rijekom Bosnom. Napram jugu eno mu pukao prolaz uz Bosnu u srce zemlje, a na desnu i lijevu ruku raširili su mu se putovi među divna gorska bedra: na istok u dolinu Spreče, a na zapad u dolinu Usore.

Spreča i Usora krasni su potoci, oba ponajveći pritoci Bosne. Spreča izvire na istoku blizu granica kraljevine Srbije pod vrhom Papraćom (854 m.) primajući mnoge gorske pritočice s obronaka planina Majevice (843 m.), Zasićaka (692 m.) i Ozrena (917 m.).

Dolinu Spreče osobito oživljava i to, što kroz nju juri željeznica do Dolnje Tuzle, Siminhana, znamenitih bosanskih solana. Spreča se izljeva naprotiv Doboja u Bosnu.

S lijeve strane nešto niže ispod Doboja prima Bosna s jugozapada drugi oveći pritok, Usoru. Usora postaje od velike i male Usore, a ti potočići izviru ispod visokoga Očauša (1383 m.) i Borje-planine (1077 m.). Velika i mala Usora sastaju se kod mjesta Ruževića. Ojačana tako Usora utire si put čas užim, čas širim dolinama, dok ne stigne kod sela Makljenovca svoju maticu, Bosnu.

I tako se oko ponosnoga Doboja raširio najljepši okoliš. Pred Dobojem uzdiže se ovelik željezni križ na spomen onim junacima naše domaće pukovnije, koji su u ljutom kreševu kod Doboja izgubili glavu. To je bilo godine 1878. Spomenik je podignuo zapovjednik grof Ladislav Szapari.

Doboj.

Današnji Doboј imade oko 2.000 stanovnika, koji pripadaju većinom Muhamedovu zakonu, osim neko 300 pravoslavnih žitelja. Stanovnici žive u 640 kuća.

Muhamedovci imaju dvije džamije i tri mekteba, a nedavno je dovršena gradnja i medrese ili više osnovne škole. I žitelji grčko-istočnoga zakona imadu svoju crkvu i školu, a ima i takova škola, koju polaze djeca svih vjeroispovijesti.

Ljudi oko Doboja bave se ponajviše obrađivanjem polja i gajenjem stoke, a ostali trgovinom. Prokušavanjem opazilo se, da zemlja osobito prija šećernoj repi, pa su za kratko doba stali u veliko gajiti tu korisnu biljku, od koje se pravi šećer.

Domala sagradiše na Usori i tvornicu šećera, koja je živo otpočela svoj rad. Na postaji Usori je ogromno skladište drva. Bogate hrastove šume daju krasno drvo za duge, koje se prodaju i izvoze ponajviše u Francusku.

Kuće staroga Doboja stisnule su se jedna do druge od podnožja po obroncima brijege, kojemu se kao kruna uzdižu raskidane zidine staroga grada, tvrđe Doboja. Tvrđa Doboј bila je nekoć sjelo usorskih banova, a godine 1697. zauzeo ju je princ Eugen Savojski. I moј suputnik i ja žalili smo, što nijesmo imali kada, da se uspnemo na tu gradinu, jer smo se mogli naužiti prekrasnoga vidika na obližnju okolicu.

Međutim se upustismo u razgovore s nekim starim muhamedovcem. Duga bijela brada kazivala mu je vijek. Muhamedovac malo govori, ali kad ga lijepo upitaš za štogod, kazat će ti voljko i priyatno. Tako i mi pitali o koječem, pa evo, što nam Turčin rekao o imenu i tvrđi Doboju:

Bila su u staro doba dva brata. Braća bila vlasnici obližnje okolice i zemljista oko brijege, na kojem je danas gradina. Kako se nijesu mogli slagati u gospodarenju, podijeliše se. Onaj brat, kojemu je dopao brijege, sagradi na njem tvrđu. Isto učini i drugi brat na svom zemljistu. Sagradi i on na pol sata daljine napram jugu tvrđicu, kojoj se tobože i danas još vide tragovi. Granica među zemljistem te braće bio je ovisok kameni stup, koji da je nedavna porušen, kad je onim zemljistem udarena nova cesta. Tako je grad postao. Ali kad je turski sultan Mehmed II. osvojio Bosnu i zauzeo ondašnji Doboј, krenuo je s vojskom prema Tuzli i Derventi, ostavivši u Doboјu prtljagu i hranu. Prtljaga se zove turski »deboj«, pa otuda je postala riječ Doboј. Isti je sultan kašnje utvrdio i raširio tvrđu Doboј.

Maglaj-Žepče-Vranduk.

Sve prirodne krasote oko Doboja morali smo — hoćeš, ne ćeš — iznebuške ostaviti. Zvižduk parnoga stroja naglo nas je sjetio, da valja nastaviti put. Brže bolje sjedosmo u željeznička kola.

Od Doboja juri željeznica dalje na jug sve uz rijeku Bosnu. Nje više željezna pruga ne ostavlja sve do Sarajeva. Iza postaje Usore prijeđe parni stroj prviput rijeku Bosnu i zatim ju slijedi desnom obalom. Lijevom je obalom uzduž cijelog puta sagrađena krasna i čvrsta cesta za kolni promet. Na gdjekojim su mjestima okolne pećine tako stisle korito rijeke, da je jedva ostalo mjesta za željezničku i kolnu cestu. U tom slučaju usječeni su putovi očito velikim naporom i troškom u tvrdim obroncima brijege.

Uzina tih putova osobito se ističe kod postaje Trbuka. Gore su se ovdje s lijeva i desna tako približile koritu Bosne, da su jedva našle mjesta kolna i željeznička cesta. To su što viši što niži obronci istočne Ozren planine i zapadnoga Crnoga vrha.

Svi su ti obronci i vrhovi zarasli krasnim šumama, iz kojih crpe trgovci silnu građu. Sasvim nisko prigorje rodi lijepim kukuruzom i povrćem. Od voća su na glasu izvrsne šljive.

Tako zanimljivim krajevinama dopire željeznica do postaje Maglaja, prebacivši se opet čvrstim željezničkim mostom pred Maglajem na lijevu obalu Bosne.

Maglaj se prostire na trima kosama, što se spuštaju k Bosni od planine Ozrena. Divan li je i pun čara zbog svojih prirodnih krasota tvrdi Maglaj! Pravim su mu uresom okolna brda sa svojim zelenim šumicama, koje ga toli dražesno obrubljuju sa svih strana.

Magdal.

Maglaj ima 3.000 stanovnika. Od visokih turskih kuća odmah će ti oko zapeti o najveću džamiju. Ona proviruje svojim velikim okruglim svodovima iznad svih kuća i džamija. Maglajska džamija je jedna od najljepših u svoj Bosni i Hercegovini. Građena je još u XV. stoljeću.

Nad svim kućama gospoduje stara maglajska gradina s mnogim zidinama i tornjevima. Ispod zidina te dobro sačuvane tvrđe spušta se strmena stijena do obale Bosne. Veoma je zanimljiv novi most preko Bosne sa spomenikom poginulim konjanicima, koji su ovdje na 3. kolovoza 1878. žestok bojak bili. A i bez toga ima Maglaj svoju ratobornu prošlost. Osmanlije su ga zauzeli godine 1528. Poslije ga je zauzeo opet princ Eugen, koji je godine 1697. svoj slavodobitni barjak i onuda vijao.

Od kolodvora vodi preko mosta u grad lijepa cesta. U ravničari s lijeve obale Bosne krasni su nasadi cvijeća. Tu je i lijepdrvored, koji okružuje vojničke zgrade.

Ispod brijege Šikole (451 m.) zakreće željeznica opet vrlo uskom dolinom na istok, pa se odružuje od kolne prostrane ceste, koja vodi napram jugu u Žepče. Za kratko izvijuga se željeznička pruga sve užim dolinama, dok ne stigne u dugoljasto i široko žepačko polje. Od sela Vinišća puca ti već pred očima krasno to polje sa svojim livadama, voćnjacima, njivama, zasijanim ponajviše kukuruzom. Posred te doline vijuga se široka no plitka Bosna. U zapadnom dijelu doline raširilo se s jedne i s druge strane rijeke Žepče.

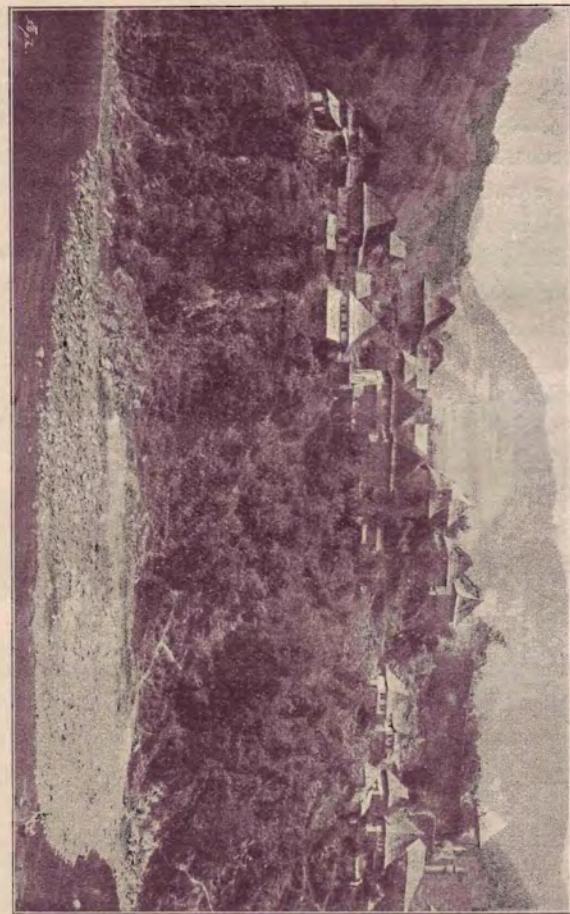
Drveni most spaja obje strane drevnoga grada Žepča. I oko Žepča su se slikovito podigli i skopčali raznolični bregovi. Žepče brane od sjevera planine Modranac (479 m.) i Rudina (590 m.), dok ga s juga ograđuju vrhovi Kik (550 m.), Orlovik (597 m.) i Vrandžuk (547 m.). Ispod obronaka tih brda ima i vode kiselice.

Svojom je prošlošću Žepče također starodavno i znamenito mjesto. Spominje se, da je iz Žepča još u XV. stoljeću bosanski kralj Stjepan Toma Ostojić izdao neke darovnice. Godine 1697. osvojio je Žepče princ Eugen Savojski. Kad je godine 1850. buk-nula ponovno buna u tim krajevima proti osmanskom gospodstvu, upokori Omer paša ustaše, ali dade ujedno više buntovničkih begova što povješati, a što pobacati u valove Bosne.

Žepče broji oko 2.000 stanovnika, kojih je većina muhamedanske vjere. Od novijih zgrada vrijedno je, da se spomene

krasno građena narodna osnovna škola, koja se uzdiže na mjestu nekadane žepačke tvrđe.

Prešavši parni stroj ispod Žepča opet na desnu obalu Bosne, juri prekrasnim krajevima na jug napram Zenici. Cesta, koja je od Maglaja do Žepča ostavila obalu rijeke, opet se je ispod Žepča

Vranduk.

stisnula niz strmine lijeve obale Bosne. To su valjda najljepši krajevi, kojima juri bosanska željeznica — izuzevši prezanimljivu vožnju od Sarajeva preko Ivan planine u krajeve hercegovačke.

Tu su se gore sve više zauzlale, uspinjući se nebu pod oblake. Tu nailazimo na visine i preko 1.000 metara. To su: Mahnača

(1360 m.), Holan (1029 m.), Palašnica (1332 m.), Bobovac (1078 m.), Želetva (1073 m.), Tvrkovac (1304 m.), Bukovica (1420 m.). Divan li je pogled na te zanimljive gore s njihovim izbočitim stijenama i raznoličnim glavicama. Vidiš, kako rasvjetljuje gdjegdje žarko sunce klisuraste strmine tih vrhunaca, dok su im brda zarasla sve do podnožja bujnim i gustim šumama, koje se dosta naglo spuštaju k zelenim obalama Bosne. A Bosna? Bistra kao riblje oko hrli veselo preko valutičavoga kamenja čas brže, čas laganije — kako su ju već gdje stisnule strmene obale u svoje nerasklimane kliješte. U tim veoma krasnim prodolicama nađe i manje pažljivo oko u hitnji željezni kola svaki čas novih sve to ljepših i čarobnijih prizora.

Nu kruna svih tih čarobnih slika božje prirode svakako je još prije Zenice okoliš Vranduka, turskoga sela sa željezničkom postajom istoga imena. Nikada ne ću zaboraviti krasnoga vrandučkoga klanca. Nitko nije još onuda prošao, a da se ne bi i poslije s ushitom sjetio i spomenuo divnoga toga kraja. Vranduk ostavlja u svačijem srcu poradi svoga zanimljivoga okoliša neizbrisivu uspomenu. Kod Vranduka su se gore tako ispreplele, da si je i onako izmučena Bosna preko kamenja uskim gudurama jedva našla prolaza. Tu stvara Bosna veliki i veoma zavinuti luk, da obade odломak visoke Želetve, tvrdu pećinu preko 500 metara visokoga Vardišta. Željezna s jedne, a kolna cesta s druge strane utisnute su ovdje u strme hridi.

Selo Vranduk, ispod kojega ovija rijeka, put i željeznica, podiglo se je na 487 metara visokom, strmom i pustom kamenitom obronku tik Bosne. Drvene, siromašne turske kuće ponamještene su čudnovato po brijeagu, da misliš: sad nā će se srušiti. Samo iz gdje-kojega dimnjaka opažali su se tragovi dima. Inače je bilo svuda pusto, nigdje živa stvora. Niti da bi provirilo koje čeljade kroz uske prozore onih jadnih kuća, kamo li da si mogao koga opaziti u pretjesnim dvorištima ili pred kućom.

Kolna cesta, koja vodi lijevom obalom, nije pod selom Vrandukom našla mjesta uz obalu. Vješti su ju graditelji morali izvesti kroz tvrdu pećinu ispod samoga sela. S toga je ondje prokopan lijep i ovelik prorov (tunel) za kolni promet. Nad prorovom uzvisuju se hridi, a na njima sjede poput umorenih tužnih ptica siromašne i mrtve one kuće sela Vranduka. Vide se i ostanci stare tvrđe s tornjevima.

Vranduk je i u povjesti Bosne zbog svoga osobitoga prirod-

noga položaja jako znamenit. O njegove se je kršne stijene toliko-puta lomilo sjajno oružje. Za bosanskoga zaposjednuća god. 1878. nije se oko Vranduka zbivalo ništa osobita. Svakako ostaje Vranduk sa svojim značajnim okolišem najzanimljivijim krajem u dolini Bosne. Tu se priroda baš razigrala i kadra je razdragati svačiju dušu, koja je spremna razmatrati divne čare prirode.

Kakova tri kilometra od Vranduka uz cestu sagrađen je turski spomenik — grob, kojemu dolaze mnogi muhamedanci kao na zavjet. Pričaju stari ljudi, da ondje leži više Turaka, koji su pali braneći Vranduk proti princu Eugenu Savojskomu. Drugi opet pričaju, da je ondje grob nekoga pobožnoga Turčina. Njemu je dao gospodar grada Vranduka odsjeći glavu zbog neke tobožnje krivnje. Turčin, budući nekriv, da je u onaj čas uhvatio svoju glavu u ruke i trčao s njom do onoga mjesta i tamo tek pao mrtav; s toga da mu je podignut spomenik.

Vranduk je posljednja postaja do Zenice. Parni stroj ne potroši mnogo vremena i putnik ugleda posve nov kraj, krasno zeničko polje, u kojem se raširio grad Zenica.

Zenica.

Sopot željezničkoga parnoga stroja postajaše sve laganijim. Uz rodne šljivike i vrtove eto nas u novoj, krasnoj kotlini zeničkoj. Tu ti se željno oko zaustavi odmah na visokim bedemima i glavicama okolnih gora, koje su svojim zelenim prigorjem ogrile Zenicu.

A baš je ta Zenica prava zjenica u velikom bajnom okruglu prirodnih krasota, koje su se oko nje tolikim skladom nanizale! Okoliš, u kom se je smjestila Zenica, veoma je prijatan oku. **Uz** to je samo mjesto vrlo živahno. Osim krasne okolice pozdravlja te tuj i nekoliko tvorničkih dimnjaka, pa te to sjeća, da si došao u kraj, gdje se ljudi sve življe bave poslom.

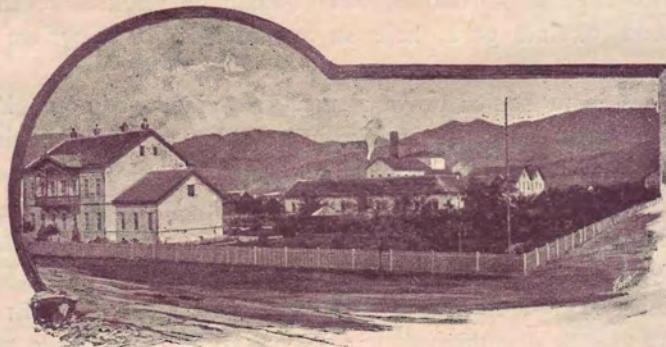
Zenica je grad od kakovih 500 kuća i neko 3.000 duša. Brojem su znatno pretežniji muhamedanci. To pokazuje i izvanje lice grada. Turske drvenjare s prozorima rešetkom zatvorenima nižu se sad urednije sad nepravilnije uz rijeku Bosnu i uz položita rebra brijege. Gdjegdje se je između kuća raširilo malo prostora za dvorište ili voćnjak. Tu ti kameniti stupci sa čalmama pokazuju muhamedanske grobove. Običaj je u Turaka bio, da su svoje mile i drage pokojnike zakapali u okolišu blizu kuća, po vrtovima i šljivicima. Mislili su, da je Bogu milije, da su im pokojnici uvijek blizu i da ih imaju na oku. Dakako da to dan danas više ne biva. Oblasti toga ne mogu više dozvoliti zbog zdravstvenih razloga.

Ulice zeničke vijugaju se amo tamo na način ostalih turskih mjeseta. Čaršija je središte svega. Tu je i gostionica i kavana i trgovina i zanat i općina i ljekarnica. Tu je i džamija, koja svojom spoljašnošću ni malo ne privlači putnikova oka. U svem ima u Zenici tri džamije. No zato pomlađuju staru Zenicu nekoje krasne novije zgrade, od kojih se ističu: grčko-istočna crkva, pučka učio-

nica, tvornica papira, rudokopi ugljena, tvornica za izrađivanje željeza i čelika, a nada sve krasna zgrada središnje zemaljske kaznionice s mnogim njenim nuzgradama. U Zenici je i franjevački samostan sa starom zgradom i crkvom.

Od svih spomenutih zgrada ističe se svojom ljepotom u još ljepšoj onoj okolici grčko-istočna crkva s krasnom kupulom i pokrajnim tornjevima. Nedaleko od te crkve je i pučka učionica, jednostavna, ali ukusno građena jednokatnica.

Iza tih hramova prosvjete nižu se drvene kolibe, u kojima je smješteno vojništvo. Na suprotnoj strani preko željezničke pruge eno su se ukočili visoki dimnjaci tvornice papira. Dalje opet u prijeku sukljaju gusti dimovi, pokazujući ti mjesto zeničkoga ugljenika i kovnice željeza.

Tvornica papira u Zenici.

Tvornica papira u Zenici jedina je u čitavoj Bosni i Hercegovini. Ona ujedno podmiruje gotovo sve potrebe u cijeloj zemlji. Kad smo ju mi razmatrali, baš se je priredio prosti papir za duhanske omote mostarske tvornice duhana. Nu tu se izrađuju i sve druge vrste za pisanje i za tisak knjiga. Na godinu se načini u toj tvornici preko 12.000 metričkih centi papira. Tvornica je sagrada na troškom od 600.000 for., a počelo se je u njoj raditi godine 1889. Parni strojevi tvornice rade silom, koja je jednaka snagi od 500 konja. Razumije se, da i okolišno stanovništvo nađe u tvornici posla zaslužujući dnevne lijepe krajcaru. Pa kako i ne bi, kad i daleki bajni Carigrad znade za zenički papir!

Sva je tvornica divno uređena, a imaš šta gledati, dok razmotriš sve one silne strojeve i njihovu snagu. Milota je razmatrati postupni razvoj tvorničkih poslova, gdje u prvoj poslovnoj dvorani

susrećeš debele komade crnogoričnoga drveća, gdje te zaglušuje sikot i buka različnih pila, gdje iza daljega razvoja i priredbe grube i neugledne drvene papirne kaše ne ugledaš najednom gotov glatki papir. Stotine marljivih ručica prima ga zatim iz stroja, slaže ga i uobličuje, dok napokon ne dospije u ruke onomu, koji će ga da potroši.

Već se je godine 1880. opazilo, da zenički okoliš krije pod sobom i novijih slojeva kamenitoga ugljena. Našlo se odmah poduzetnika i društava, te se uzelo kopati ugljen. I tako se danas onđe živo radi, da se obilni, a sakriveni plodovi pod zemaljskom korom iscrpu i upotrebe što korisnije. Parni strojevi rade kao u okladu, da otmu dubljini zemaljskoj na tisuće metričkih centi toga »crnoga zlata«.

Ugljenik i kovnica željeza
i čelika u Zenici.

Godine 1895. iskopalo se iz zeničkoga ugljenika 620.000 metr. centi ugljena.

Nedaleko ugljenika je i tvornica za izrađivanje željeza i čelika. Tu se izrađuje sirovo željezo, koje se dobavlja iz Vareša. Veoma je poučno i zanimljivo razmatrati u toj tvornici ogromnu snagu strojeva, gdje para pili, reže i siječe najdeblje komade željeza kao kad obična pila ili nož reže drvo. Ta krasna tvornica otvorena je istom godine 1893., a već sada izrađuje na godinu oko 400.000 metr. centi izvrsnoga željeza, koje se razvaža kao priznata roba u susjedne pokrajine.

Najveća zgrada u Zenici je zemaljska kaznionica. Zenička je kazniona sagrađena godine 1887. tik željezničke pruge. Mi smo je dobrotom gospodina ravnatelja potanko razmotrili. Divili smo se njezinoj uredbi, a osobito redu i čistoći, koja tamo vlada. Svu zgradu s područnim kućama i prostorima okružuje visok zid. To su prostori za teže kažnenike, dok izvan toga zida ima još prostora i zgrada za manje krvice. U kaznionici ima mjesta za 600 kažnenika. U zavodu je i posebna ljekarnica i bolnica. Veoma zanimljive su zgrade za zanate. Tu je mnogo dvorana, u kojima su smještene radionice najraznovrsnijih zanata. Tu se radi od rana jutra do kasne večeri. Time kažnenici mnogo privrijede koliko zavodu, toliko i sebi. I tako se grješnici radom popravljaju. Mnogi se tu priuče za vrijeme svoje kazne različnim zanatima. Onda se

Središnja kaznionica u Zenici.

popravljeni i spremni na pošteni rad vraćaju opet iza pretrpljene kazne u krilo svojih domova, u kolo ljudskoga društva. Mnogi se bave i obrađivanjem polja i vrta Zavod ima velik komad zemljišta, na kom se obavljaju svi poslovi, koji spadaju u gospodarstvo. Vrlo su zanimljiva zavodska šetalista, kuhinje, kupaonice itd. Putovi do kaznionice i oko nje urešeni su lijepim drvoređima i cvijećem. Sve zemljište kaznioničko ima 70 hektara površine.

Da bolje uhvatiš očima divnu sliku cijelog grada i dražesne okolice zeničke, valja da se uspneš na ostrmu povišicu iznad kaznionice. Otuda ti puca krasan vidik na Zenicu, na zelena polja oko nje, na šumice, na voćnjake, na čitavu milovidnu dolinu. Svu tu dražest povećava vijugasta pruga srebrnaste Bosne. Ona natapa tu dol, da budu izdašniji prirodi kukuruza, žita, krumpira, duhana i šećerne repe.

Bosna dolazi u zeničko polje sa sjevera probivši si put dolinama između visokih planina Lisca, Vepra i Tvrtkovca. Prekrasan je pogled na te kao i na ostale okolne planine, gdje poput golemoga zida obrubljuju okolo naokolo okrugljastu zeničku dolinu. Kakovo kolo znadu na Liscu (1.308 m.) zaigrati vjetrovi i hladne oborine, kazivali su nam Zeničani, koji višeputa upamtiše, da mu se glavica u pol ljeta zabijelila od snijega.

Sva dolina zenička dugačka je do 6 kilometra, a 3 kilm. široka. U okoliš Zenice doselilo se prije pedesetak godina mnogo obitelji iz naše Dalmacije, pa zato neki zovu taj kraj „Malom Dalmacijom“.

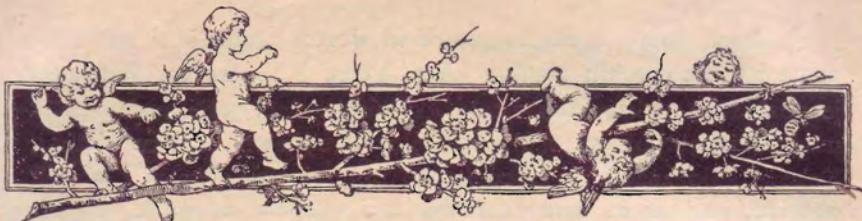
U Zenici vodi na desnu obalu Bosne stari drveni most. Prijeđosmo preko toga mosta i potrošimo 220 koračaja. Vele, da ga je još nekoć gradio princ Eugen Savojski za ratne svrhe. Tu se u blizini nalazi više spomenika iz starorimskoga doba. Vidjeli smo iskopina čitave kuće i dvorišta sa klesanim komadima stupova s rimskim napisima. Sada su ti ostanci u sarajevskom muzeju. Gdje je današnja Zenica, znade se, da je nekoć stajao rimski grad.

Kad smo se vraćali preko mosta, pođosmo uz obalu Bosne, da drugom „mahalom“ (ulicom) dođemo na čaršiju. Desetak bula (turskih žena) pralo je ondje u Bosni rublje. One su radile svoj posao neprisiljeno i slobodno u veselom razgovoru i otkrivena lica. Nu čim nas je prva bula slučajno opazila, mahom se presenetili i trže od posla. Sve se bule isti čas umiriše, baciše lopatice i korita, pokriše lice, složiše ruke pred se i sagnuše se otkrenuvši se od nas. Kad smo prošli, opet su nastavile svoj posao.

Muhamedansku ženu vidi osim njezina supruga u lice rijetko koji muškarac. Na ulicama je ne vidiš nikad otkrivena lica, jer pokrivaju cijelo lice osim očiju.

Istom drugi dan rastali smo se sa Zenicom i njenom dražesnom okolicom. Nove želje vukle su nas, da zavirimo u umiljatu dolinu Lašve, pa da što prije stignemo u bogato travničko polje.

Preko Lašve u Travnik.

Od Zenice postaje željeznička cesta sve zanimljivijom. Zeleni se obronci i rebra okolnih planina stadoše sve više spuštati preplećući se i križajući oko brzotke Bosne. Tlo, koje se time čas uzdiže, čas spušta, podaje tvojima očima krasnu sliku. A pasući ti znatiželjno oko po tim humcima raznoliko rasute dražesti prirode božje — kano da si se preselio na čas u divno hrvatsko Zagorje, o kom razdragana tvoja duša šapće pjesnikove riječi:

Tvoj je izgled vilinsko čaranje,
Koje srce radošcu napaja,
Naših vila ti si mirno stanje
Prava slika zemaljskoga raja!
Milo nam se pružaš iza gora
Kano vali preko sinjeg mora.

I sama se je rijeka morala pokoriti tim humcima i bregovima. Ovija se amo тамо oko njih. I željezna cesta vijuga se tu poput zmije uz lijevu obalu rijeke.

Od Zenice do Lašve samo je 13 kilometara željezničkoga puta. To ti prođe u razgovoru veoma brzo. K tomu smo se i moj suputnik i ja radovali, kako ćemo se za nekoliko dana riješiti željeznih kola, jer smo naumili do Travnika i do Jajca na običnim kolima.

Na kratkom tom putu od Zenice do Lašve mnogo smo uživali razmatranjem divne doline oko Bosne. Tik željezne pruge je i kolna cesta. Njome je jezdilo više muhamedovaca Bošnjaka, koji su sjedili u drvenim sedlima. Pod njima se kroz lako rominjanje ljetne kišice čuo lagani topot konjskih kopita. Bosanski je konj

malena uzrasta, ali zato ipak brz i žilav, ali ga višeputa pretovore teretom. A tako je bilo i sada. Onda ga još pokrije Ture sedlom, pa sobom. A gdje je sijeno, haljine, opanci i ostala roba, što je ta jadna kljusad nosila na sebi sa sajma!

Al gledaj der dalje od obala rijeke! Gore se tu sve više sužuju, rušeći se sve strmije k obalama. Ima tu obronaka sasvim zaraslih i zašumljenih. Ima i takovih, iz kojih proviruju ogromne gomile kamenja i stijena, pa ti se pričinjaju sad kao glava, zub, rog, sad kao ogromna, strašna neman, prijeteći, da će se sad na survati

na te. Odanle opet i koritu rijeke ne dadoše te stijene mira. Uzdigoše se i užvitlaše ga tako, da se voda utiskuje među pećine i pjeni kao mljeku. Tu imma onda slapova i slapića, gdje se dražesno prebacuje voda preko stijena i eto ti novih slika i novoga uživanja.

Nu eto i postaje Lašve.

Lašva blizu sela Janjića zove se po potoku Lašvi, koja ondje utiče s lijeve strane u Bosnu. Tu treba da i željezničica preskoči Lašvu. Zato je tik postaje sagrađen

Mlin kod Janjića.

preko Lašve krasan željeznički most od samoga željeza. Ispod mosta ruši se nagla gorska voda u kameno korito rijeke.

Potok Lašva izvire ispod visoke gore Karaule. Ta je gora na zapadu Travnika. Lašva protiče zatim Travnik i travničko polje, dok ne stigne ovdje u Bosnu.

Naša je željeznica odjurila dalje prama Sarajevu, a mi smo čekali na udobna poštarska kola, kojima ćemo dalje nastaviti put. Od godine 1893. vodi željeznička pruga i iz Lašve u Travnik, pa preko Bugojna u Jajce. Ta je željeznica vrlo znamenita, jer će se njome, kad se produži, srce Bosne spojiti s Dalmacijom i s obala Jadranskoga mora. Tim bi Bosna i Hercegovina bila u dva traka spojena s morem. Milovidne doline Lašve i Kozice, kojima juri ta željeznica prama Travniku, ugađaju putnikovim očima.

Mi smo tom lijepom dolinom jurili na kolima, spremljenim za više osoba. U to nas eto kod sela Rijeke. Tu se sastaje s našom cestom stara cesta iz Broda u Sarajevo. Premostivši nekoliko puta Lašvu, zabijele ti se kraj puta lijepo poređane kuće sela Viteza s malom džamijom i kršćanskom crkvom. Iza tih sela počinje već putniku pucati pred očima ravno travničko polje, puno livada, kukuruza, zobi i ječma. Daleko u zapadnoj izmaglici zatvaraju taj vidik crni gorostasni zidovi, a to su pokrajne grane i vrhunci 1919 metara visokoga Vlašića.

Travničko se polje širi oko obala Lašve od Viteza sjeverozapadno do Travnika. Polje je dugo preko dva sata vožnje, a i dosta je široko. Travnika ne vidiš, dok nijesi u njem. Zato smo uzalud tražili očima zgrade, munare i kuće travničke. Okoliš potoka Lašve spadao je nekoć pod oblast »Gornje Bosne«, a sačinjavao je župu lašvansku. U toj se župi tek za turskoga gospodstva prviput godine 1503. spominje grad Travnik.

Nu što se ono bijeli pred Travnikom u ovisokoj šumi pod brijegom? Naš kočijaš bio je jako brz tumač i stade nam pripovijedati, da je to samostan časnih otaca Franjevaca. To je starodavni samostan Gučja gora. Tamo je i selo istoga imena. Njime teče potok Guča. Žitelji su sami katolici i imaju ondje staru svoju katoličku župu s krasno građenom crkvom. U njoj je pokopan zasluzni biskup M. Sunjić. Po Bosni i Hercegovini bilo je od davnih vremena mnogo franjevačkih samostana. Franjevci su došli u Bosnu već godine 1260. Tada se je širila u Bosni kriva vjera bogomilska. Franjevci su došli u Bosnu, da iskorijene krivu vjeru bogomilsku i da brane katoličku vjeru. Franjevci su od uvijek bili, a i danas su veoma zasluzni za svetu vjeru katoličku. Oni su bili i svećenici i učitelji, a mnogoputa su zasukali rukave i uzeli mač u ruke, da se bore za svoju vjeru i za narod.

Kad je turski car Muhamed II. osvojio godine 1463. Bosnu

i unišio bosansko kraljestvo, onda nije ni Franjevcima bilo dobro. Mnogi su kršćani morali pobjeći iz Bosne, a mnogi su opet poginuli od turske sablje. Franjevce su neprijatelji također stali ljuto progoniti. Nu u ono doba živio je jedan odvažni i ugledni Franjevac imenom Andeo Zlatović. On nije mogao gledati, kako se kršćani progone i ode u šator turskoga cara Muhameda, pa mu razloži, da ne bude toliko okrutan i da ne zatire puka. Caru se svijela odvažnost pravednoga svećenika i odmah mu pokloni krasan plašt sa zvjezdicama. Sultan pusti Zlatovića slobodna, ali mu još izda znamenito pismo, kojim pismom dozvoljuje car franjevačkom redu velike povlastice. Evo toga pisma: „Ja, koji sam sultan Mehmed, dajem na znanje svim i svakomu, kako se je očitovala moja velika milost prema Franjevcima, koji donose ovu moju zapovijed. I ja sam naredio, da ih nitko ne smije uz nemirivati i preprečivati, niti se mijesati u njihove crkve, nego neka budu slobodni u mom carstvu. Neka su slobodni i sigurni i oni, koji bi se povratili. Neka živu bez ikakva straha u mom carstvu i u svojim crkvama. Pa niti ja, niti itko od mojih ljudi u mom carstvu ne smije uz nemirivati, mučiti ili zlostavlјati njihove ljude, njihove kipove, njihova dobra i njihove crkve. I ako bi doveli kakvog čovjeka iz inozemstva u moje carstvo, neka im je slobodno, buduć da sam ih zato pomilovao ovom carskom naredbom.

A da nitko ne smije proti ovomu pismu činiti, dok oni budu meni poslušni i na mojoj službi, svečano se kunem: Tako mi stvoritelja neba i zemlje, tako mi sedam svetih knjiga, našega velikog proroka, sto tisuća dvadeset i četiri sveca, svete sablje, koju pašem! Pisano 28. svibnja 1463.“

To pismo i onaj plašt čuvaju se i danas u franjevačkom samostanu u Fojnici. Razumije se, da je ta povlastica Franjevcima i poslije mnogo vrijedila. To je mnogo koristilo slobodnomu opstanku katoličke vjere i crkve u Bosni i Hercegovini. Zasluzni taj Franjevac Andeo Zlatović bio je glavar reda franjevačkoga u Bosni, pa je godine 1498. umro u fojničkom samostanu, gdje je i u crkvi pokopan.

Tih zanimljivih uspomena iz prošlosti slavnoga franjevačkoga reda sjetili smo se, kad smo uočili ma iz daljine bijele zidine Guče gore.

Sunce je već počelo sjedati za goru i prosipati iz zapada svoje rumene trake. Naša kola propirila su kroz predgrađe Dolac i mi ugledasmo prve kuće grada Travnika.

Travnik.

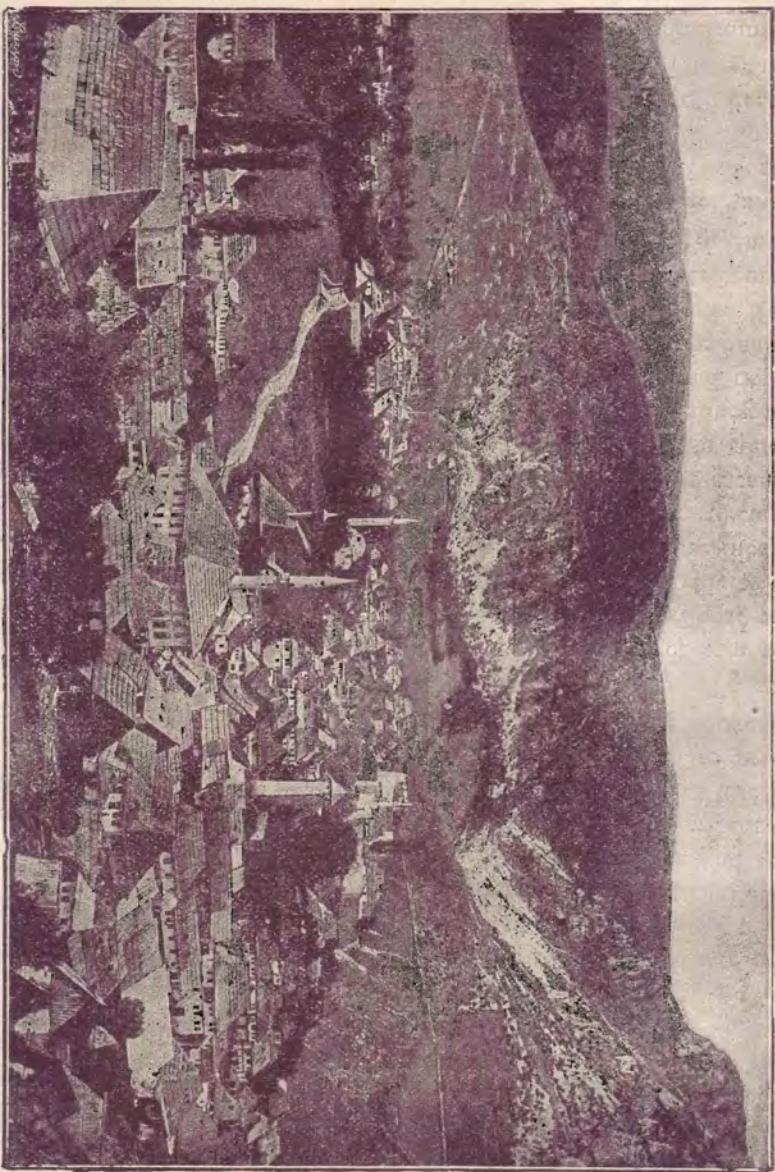
Travnik! Krasno ime s lijepih onih ledina, zelenih sagova, polja i lîvada, vrtova i voćnjaka, što ga obrubljuju s južnoistočne strane! Svemoćna ruka Stvoriteljeva rasula je ovdje obilatom mjerom krasote divne prirode. Od oluje i sjevera ljuta očuvala ih je silnom Vlašić planinom i njenim pobočnim sestrama Karaulom, Radovanom i Vranicom.

Vlašić se ističe nad svim vrhuncima svojom visinom, gusto zašumljenim kosama, raskidanim pećinama i milovidnim prigorjem svojim. S njegovih kosa izbijaju mnogi potoci i natapaju okolne krajeve. I nije čudo, što mu pjeva u slavu biskup i pjesnik M. Sunjić:

Usred Bosne zemlje plemenite
Viš Travnika Vlašić je planina;
Široka je, duga i visoka,
Oblaci se na njoj odmaraju!
Skute stere prema Posavini,
Čelo digla k jugu u pramase.
Desnu krili pram zapadu sunca:
Ta se ruka Karaula zove.
A u l'jevoj drži Gorčevicu,
Iz nje bije do šest bistrih rijeka:
S juga Lašva, od istoka B'jela,
Od sjevera Vrbanja se lije
I Usora k Doboju se valja,
Od zapada Ugar pram Vrbasu . . .

Mali humci kod predgrađa Dolca zatvaraju pogled na grad Travnik. Kad si i to prevadio' eto te u Travniku.

Travnik.

Čim smo se u svratištu nastanili, odmorismo se malko, a tada zaredasmo ulicama, da razmotrimo izvanje lice grada. Nu eto pred nama davnoga prijatelja:

»Zdravo, zdravo! Odakle, braćo draga? Koja vas je sreća nainjela u Travnik?«

— Zdrav bio! Nego kuda ti, dragoviću naš?«

Kočija ga je čekala pred kućom.

— »E, ja sam naumio još večeras preko Karaule što kolima što pješice u Jajce.«

Na to smo izjavu malko požalili, ali nam ugrija srce bratska riječ:

— »Vama za volju odgodit će svoj put na sutra, pa kad se upoznate s Travnikom, a mi ćemo — ako Bog dade — zajedno u Jajce.« — Nikada bolje. Sad nam je bilo u Travniku kao kod kuće. Ono malo vremena do noći i sutrašnji dan upotrebismo, da se prošćemo i da se upoznamo s jednim od većih bosanskih gradova.

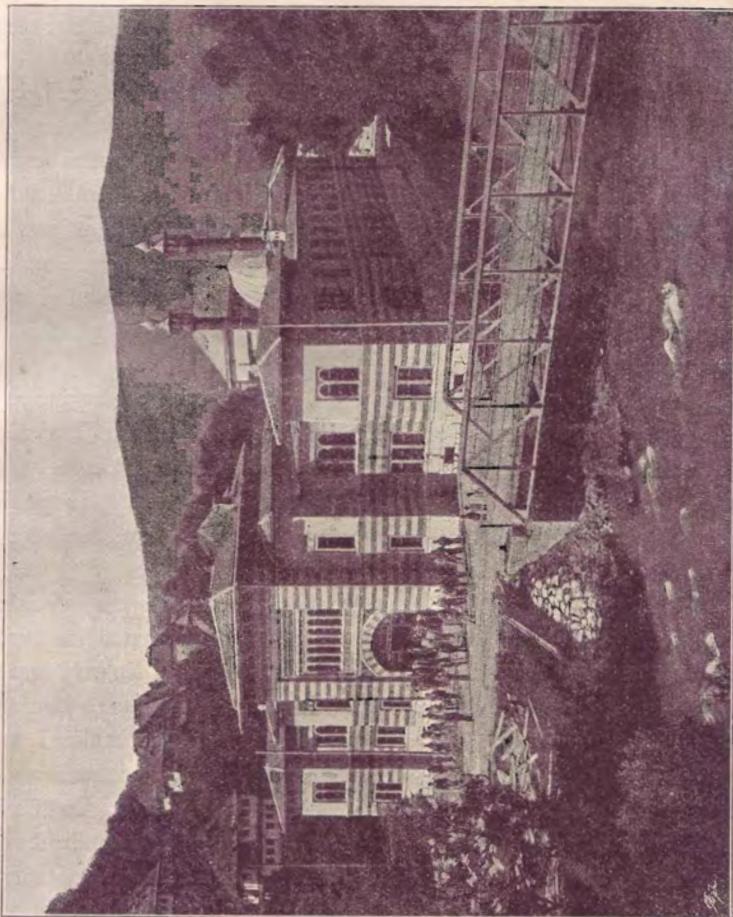
Travnik imade 6.804 stanovnika i okolo 1.540 kuća. Te su se kuće različno pona mjestile. Jedne uz obale brze Lašve, koja se vijuga sredinom grada, a druge po obronku strmoga brijege, na kojem su zidane nekadašnje tvrđave. Donji dio grada imade više urednih i pravilnih ulica. Najveća i najljepša je Čaršija. Tu se lijevo i desno trguje, tu ima najviše svijeta. Ostale se ulice rastječe i lijevo i desno bez ikakova reda. Neke su pokrajne ulice taracane s velikim oblim kamenjem, po kojem se teško hoda. To su stare turske kaldrme. Između kuća ima mnogo zelenila, a na mnogim mjestima između kuća romoni voda. Ako je uz kuću komad dvorišta ili voćnjaka, onda ne manjka ni kamenitih čalma, koje pokazuju grobove nekadašnjih ukućana. Najviše je kuća od drveta. To su čardaci, kojima rese pročelja tamni drveni prozori s rešetkama. Okolo kuća su drveni hodnici, na koje se uspinješ strmim stubama.

U tim pokrajnjim travničkim ulicama rijetko ćeš vidjeti živa stvora osim djece. Žene su u svojim sobama, a muškarci su na Čaršiji, gdje cijeli dan puše i trguju u drvenim dućanima. Njihove su potrebe male, a vrlo malo govore. Po ulicama susretneš i dosta muhamedovskih kavedžija. Oni nosaju željezne furune i findžane (posudice za kavu), ili sjede kraj vatre pred hanovima (gostionicama). Od rane zore pa do mrkloga mraka kuha se tu i prodaje kava.

Kako su se travničke kuće naslonile o rebro brijege i spustile u dolinu Lašve, to je sa svake uzvisice prekrasan pogled na tu

mješavinu silesije kuća i krovova. Nekoje se kuće odlikuju svojom veličinom, a to su mnoge džamije i kuće nekadanjih travničkih vezira. Ima jedna jako stara džamija, za koju vele, da je nekoć bila kršćanska crkva sv. KATE.

Od starih je zgrada najznatniji konak. Dao ga graditi Tahir-

Travnička medresa s džamijom.

paša, jer valja znati, da je Travnik bio nekoć sijelo turskih vezira, koji su vladali Bosnom.

Nu u Travniku ima i krasnih novijih zgrada, koje bi mogle biti uresom svakomu i većem gradu. Tu su u prvom redu katolička crkva sa sjemeništem i gimnazijom, samostan milosrdnih sestara,

pak divne dvije škole: trgovačka i muhamedanska medresa s malom džamijom. Najveća je od tih zgrada sjemenište s gimnazijom. Krasná je to dvokatnica. U njoj žive Isusovci i obučavaju u njoj mladež. Nedaleko je i samostan milosrdnica sa školom za djevojke.

Vrlo zanimljiva zgrada trgovačke škole ukrasuje baš donji grad, a isto tako nova jednokatna škola, medresa. Na zapadu grada diže se velika zgrada, tvornica duhana. Dalje su još posagrađene vojarnice.

Sav Travnik je vrlo prostran, pa je razdijeljen na predgrađa kao: Vilenica, Dolac, Ciganska mahala itd. U Dolcu žive sami katolici. Blizu Ciganske mahale nalazi se lijepa grčko-istočna crkva.

Travnik obiluje vodom, a ima i stari vodovod. Voda dolazi iz Kali-bunara, pa se rastječe po gradu, gdje ima više mjesta za napoj. To je osobito pokraj džamija, jer muhamedovcima nalaže njihova vjera, da se višeputa peru, a osobito kad će se klanjati Bogu. Osobito su zanimljivi na Čaršiji muhamedovski grobovi sa spomenicima bivših vezira i paša.

Još smo u gradu posjetili mjesto, gdje je sjedio blagopokojni naš kraljević Rudolf, kad je putujući Bosnom bio i u Travniku. To je jedna turska kavana. Ima više ponamještenih klupa, a na jednoj od tih — kako spomen-ploča kazuje — sjedio je godine 1886. nadvojvoda Rudolf i kušao kavu. Posudu i čašu, iz koje je nadvojvoda pio, čuva gospodar kavedžija.

Kad smo tako razmotrili grad, odlučili smo, da sutra poranimo i da se prije sunčanoga ishoda uspnemo na staru travničku tvrđu.

Prevarismo sunce, al nas ono dočekalo na zidinama grada. Strmom kaldrmom »Kapetana Begovića« znojili smo se, dok smo svladali brijeđ i dok smo se našli na vrhu zida. Svu muku i znoj zaboravili smo, kad smo bili gore. Nikada ne ću zaboraviti onoga prekrasnoga vidika! Ne znaš što bi prije uhvatio okom. Da li sunčem pozlaćeno tjeme Vlašića, da li umiljati u dnu Travnika brijeđ Tarabovac, da li sjenasti prodor i duboku guduru ispod grada, gdje se onolikim romonom šumom i bukom ruši pjenasta voda preko raskidanih stijena! Gdje se je uza te stijene našlo iole zgodna mjesta, prislonio se mlin ili se posadile stupe i kašikáske i eto ti posla za jogunastu gorsku vodu.

Drugi pogled hvata ti čarobnu sliku Travnika pri ishodu sunca. Sad ga tek gledaš u pravoj njegovoј ljepoti i čaru. Sunce mu pozlaćuje okolne planine, dok mu ne zahvate prvi traci i visoke mu-

nare mnogih gradskih džamija. Pak onaj metež kuća i oni divni uresi: vrtovi, voćnjaci i drugo drvlje, što između kuća proviruje — kao da oživljuje i budi čitav grad.

Tvrđa travnička je dosta stara. Drži se, da ju je sagradio bosanski kralj Tvrtko II. (1421.—1461.). U njoj ima i jedna džamija. Ima i više zgradica, gdje se je spremalo oružje. Ispod tih zgrada su duboke tamnice. Danas je tvrđa posve zapuštena. Samo ju putnici radosno posjećuju radi krasna vidika s njenih zidina.

I mi se zastadosmo s tih zidina s ubavim krajem travničkim, jer su nas već čekala kola. Dobri prijatelj, koji nam je pokazao Travnik, već je sve pripravio za put preko Karaule u Jajce.

Preko Karaule u Jajce.

Kočijaš, prava ljudina bosanska, švignu bićem i naša su kola već jurila Čaršijom. Dobri naš prijatelj još nam je pokazivao neke novije zgrade, vojarne i kućarice, dok nam nije izmaknula i posljednja kuća ispred očiju.

Prama zapadu pružila se dobra cesta. Tu smo morali više korakom nego kasom, jer su se naredali različni humci, sve same plodne oranice. Put je tim okolišem vrlo zanimljiv. Kraj druma prati te razno grmlje i drveće. Daleko u podgorju ispod šuma bijelila su se stada, od kojih je dopirao jaki glas pastirov. Travničani goje lijepu krupnu i sitnu stoku. Ljeti je sva stoka na Vlašiću. Pa da znate, kako se tamo priređuje izvrstan sir!

Eto nas i kod sela Turbe. Tu nas je pozdravilo nekoliko starih drvenih kuća kraj puta. Najzanimljivija je bila seoska gostionica ili han. Zna se, do su turske sobe niske, no ona je bila takova, da se ni na pragu, a ni u sobi ne mogosmo uspraviti. Po klupama ležalo nekoliko seoskih lijenčina. Stari Turčin čučio je kraj opromne peći, koja je sva od zemlje zapremala gotovo četvrt sobe. Tamo je vario u staroj limenoj pećici — što drugo nego kavu. Iza kuće pod hladom starih topola praskala je vatra, kraj koje je drugo Ture vrtjelo netom zaklanoga ovna.

Stari nas domaćina Mehmed odvede do topola iza sela, da ih ogledamo. I imali smo što vidjeti. Nekoje se ističu silnom debljinom, a za onu najdeblju trebalo nas je petorica, da ju opašemo.

Iza spomenutoga sela nalazi cesta sve više među zelene humke i bregove u dolinu, kojom romoni bistra Lašva. Ljudi ju i ovdje ne htjedoše da puste na miru, već ju upregoše i prisiliše, da im

tjera pilu. Okolišne šume pune su hrastovine, bukovine i jelovine, s toga su trgovci sagradili više pilana i tu se živo radi.

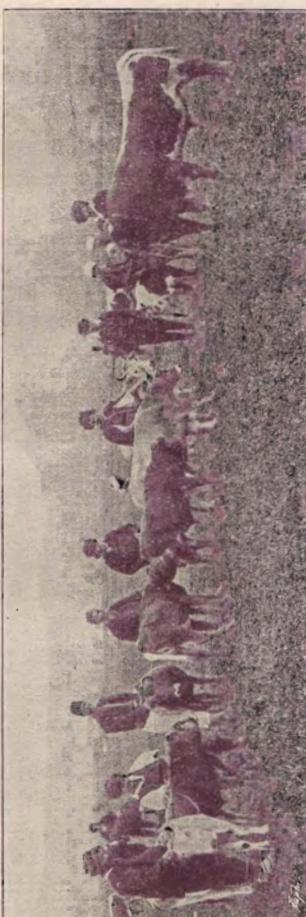
Kraj sela Varošluka ukazala nam se stara neka gradina, a dalje u polju tragovi bogomilskih grobova. To je bilo prvo mjesto, gdje smo našli na izvanje tragove te vjerske sljedbe.

Početnik te krive vjere bio je neki bugarski svećenik Jeremija. Ta se je vjera raširila i u druge države. Svaki je narod zvao pistaše te vjere drugim imenom. U Bosni zvali su ih bogomili i patareni. U Bosni se ta kriva vjera pojavila na svršetku XII. stoljeća. Kad je propalo bosansko kraljevstvo, oslabila je vjera bogomilstva. Proti njoj su se digli nekoji vladari i sv. otac papa. Nu najvećih zasluga stekli su si proti širenju te krive vjere svećenici franjevačkoga reda.

Blizu bogomilskih grobova pokraj puta je grobnica glasovitoga turskoga derviša (kaluđera) Ismail-Babe. Tu se sastaju travnički muhamedovci na klanjanje i molitvu. Nad tom malom bogomoljom raširila je grane preko 309 godina stara topola.

Naša su kola sve laganije odmicala, a pred nama su se nizale strme, šumovite gorske kose. Bili smo na podnožju visoke planine Karaule (1.191 m.)

Sunce je već bilo dosta visoko odskočilo. Konji su počeli sustajati, jer se je pred nama vijugala strma, ali inače lijepa cesta. Skočimo s kola, da olakšamo konjima teret — i odlučismo pješice na drugu stranu gore. I porenušmo naprijed. Valjalo nam se je lagano uspinjati sad lijevo sad desno zanimljivim zavijucima široke i lijepe ceste. Osim uznojenih leđa stigla nas još jedna nezgodica,

Gojna stoka.

koja nas je više mučila, nego znoj i strmina puta. Iz Travnika opratili nas sjajni sunčani traci i vedrina, a ovdje nas na širokim bedrima crne Karaule pozdravila izmaglica uz sitno rominjanje gorske kiše. O, kako je to neugodno, kad te u šumi snađe kiša! A istom kad se penjaš na vrhunac, otkud se nadaš krasnomu vidiku!

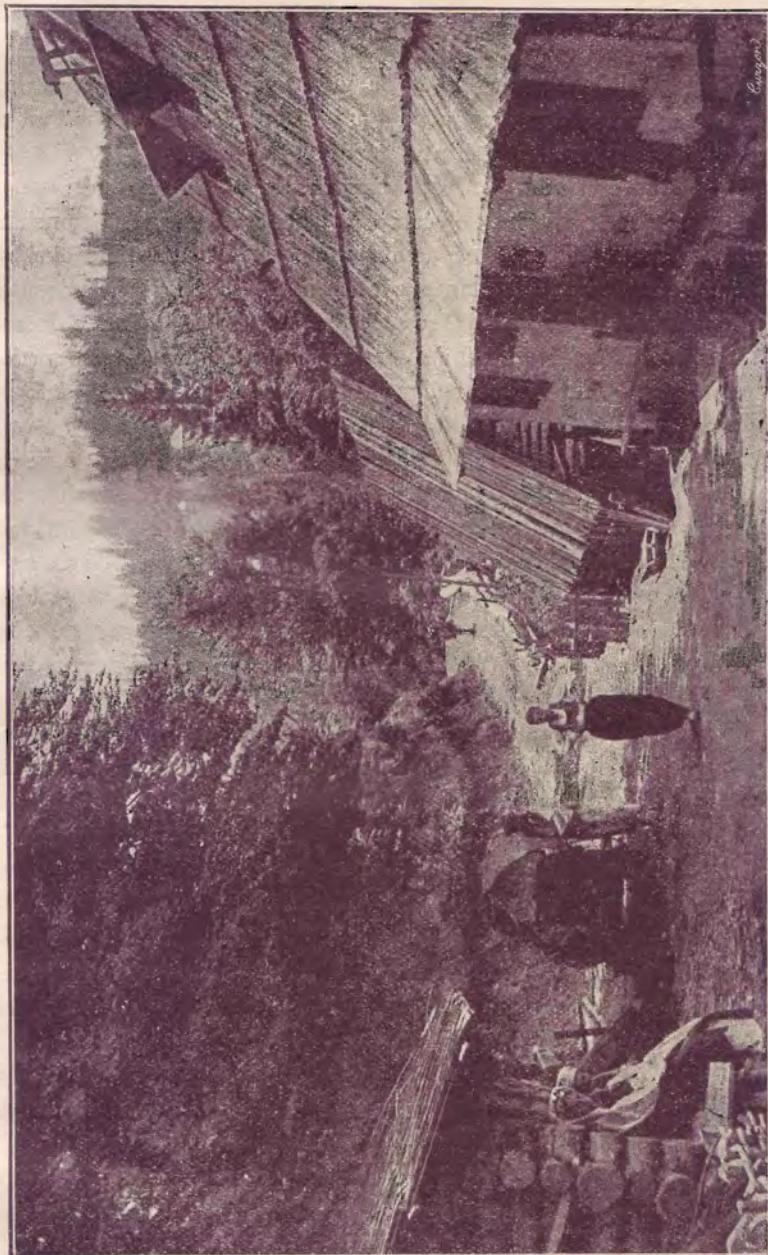
Kola su već daleko zaostala, a mi korak za korakom sve više u maglu. Činilo nam se, da smo u samim oblacima. Na proplancima, gdje nije bilo šume, strujio je oštar planinski zrak, tjerajući nam kišu u lice i u oči. Već smo bili u strahu, neće li se možda spremiti kakovo nevrijeme, koje će nam zapriječiti put - a nigdje krova. Bojazan naša bivala sve slabijom, kad smo pri vrhu brijege stali susretati na gustim pašnjacima velika stada ozeblih ovaca, pastirske kolibice, pak topla ognjišta drvodjelaca i ugljara.

Strmina brijege postajala je sve manjom, Iza nas su se redale u dubini sve gorske kose, što smo ih prošli. Mi smo još sveudilj bili u magli, ali su ju već malo na našu najveću radost nadvladali i prosjekli sunčani traci.

Za malo eto nas na vrhu Karaule! Do dva sata trebalo nam se do njega uspinjati. Nu kao da je božje sunce gledalo našu muku, pa nas htjelo da naplati. Prvo nas je ono pozdravilo navrh Karaule, pa je oživjelo i nas i onu tmurnu planinsku okolicu.

Približismo se maloj drvenoj zgradi, Karauli (Karaula = stržarnica). Tu je bilo na straži nekoliko vojnika, pa smo se tuj odmobilili, i naužili najkrasnijega vidika. Ah prekrasna li pogleda! U zaleđu ti se ispreplele najviše gorske kose i šume, a pod noge ti se po razvaljenim bedrima gore survale šume, doline i klanci, iza kojih je pukla travnička ravnica. U ljeskanju sunčanih trakova bijelio se Travnik, koji nam je i s ovoga mjesta — stana vukova, medvjeda, orlova i jastrebova — ostao nezaboravan. Dugo smo dugo s te visine motrili divnu gorskiju okolicu, dok nas nije vrijeme ponukalo na daljni put.

Naša su nas kola u tom i stigla, pa smo mogli nastaviti put. Nekoliko metara na kolima po vrhovima gore, pa opet ostavi kola. Strah te hvata ostati u kolima, kad se ovdje uska planinska cesta strmim padom uz gorske uvale i gudure ruši k glavnому putu u Jajce. Spuštasmo se sve niže i niže uz gudure i klisure, u gustu šumu bukava, smiješanih s jelama. Katkad bi nas iznenadio po koji slapić hladne gorske vode, a to je bilo jedino gibanje, jedini život u toj mrtvoj šumskoj tišini.

U gorskoj šumi.

Mislili smo, da smo u tim prašumama sami. Prevarismo se, jer smo došli do cestarske kućice, iz koje se vitlao lagani dim — znak života.

Sigurno si je i cestar želio, da vidi živa stvora, jer je izašao, da vidi, tko to iza duga vremena buni njegovu tišinu.

— »Dobar dan, prijatelju!« pozdravismo ga.

— »Pomozi Bože!« odvrati nam koštunjavi taj goranin.

Koljena su nam već klecali od strmih kamenitih šumskih staza. I podne je na satu već davno kazivalo, da se valja i okrijepiti. Dobroćudni starac, cestar, pozva nas pod svoj krov. Prijeđosmo preko praga i sjedosmo oko skromna hrastova stola. I sada je došao red na zairu, što smo ju ponijeli iz Travniku. Dobri cestar gostio nas studenom vodom iz obližnjega izvora i zalogajem izvrsnoga kozjega sira.

Naplatismo mu ljubav i pođosmo naprijed niz bokove brijege u dolinu, gdje su nas čekala kola. Sad smo tek mogli nastaviti put kolima, jer su prestale strmine onih čvorastih bregova. Divnim dolinama hrlila su naša kola sve niže prama dolini Vrbasa, koji će nas dovesti pod tvrdi grad Jajce. Zbog uskih dolina, kojima se približaješ Jajcu, ne vidiš ga, dok nijesi pred njim. Uske guduraste doline vijugaju se sad amo sad tamo, pa ne dopuštaju željnomu oku vidika.

O, kako nam je srce čeznulo, da ugledamo što prije jedan od najljepših krajeva Bosne, nekadašnju prijestolnicu kraljevsku i «ključ Bosne», tvrdo Jajce!

Bilo je već oko 4 sata poslije podne, kad smo bili u dražesnoj kotlini, kojom teče zeleni Vrbas. Tu se pred mostom spojila naša cesta s onom, što vodi iz Dolnjega Vakufa uz Vrbas u Jajce.

Konji potegoše korakom preko mosta. Pred nama je bila veličanstvena i čarobna prirodna slika. Ni oči nijesu kadre, da je se do volje nagledaju!

Pred Jajcem kod slapa.

Ne veli se uzalud, da je Jajce i jajačka okolica jedan od najljepših krajeva Bosne. Već na pragu Jajca, prije nego što stupiš u sam grad, iznenadit će te i ushititi divni prizori. Ne znaš, što da prije pogledaš. U jedan su tren oka pred tobom silna brda i planine, koje poput orijskoga zelenoga vijenca ovijaju čitav kraj i grad. Tu je izbočiti jajasti briješ, na kom se dižu ruševine staroga grada; slikovito mnoštvo kuća, džamija i zgrada. Tu je čarobna dolina Vrbasa s bisernom krunom svih tih dražesti, divnim slapom, što ga tvori brzotoka Pliva, rušeći se baš pod zidinama Jajca u duboki Vrbas.

Nijesmo mogli dalje, već smo se zaustavili kod prvoga mosta, koji spaja klisuraste obale Vrbasa. Most je dug preko 50 koračaja. Čaroban je otuda pogled na obale Vrbasa. Isprva se dižu iz korita rijeke kao razvaljene pećine, a dalje se onda penju ta zelena prigorja, zarasla bujnim stablima bjelogorice i crnogorice.

Odatle ti je proći kroz duboku prosjeku kamenite sedrenaste gromade. Zanimljiv je pogled na to čudnovato brdo od sedre. Sedru ili sigu je izgrizla i izdubla voda, pa ti se čini, kao da ju je išaralo tisuće dlijeta. Ta je sedra na prvi pogled krhkka i šupljikava kao sružva. Nu pogledaj ju bolje i opipaj, pa ćeš vidjeti, kako je tvrda. Zato i rabi tamošnjim stanovnicima za gradnju kuća i drugih zgrada.

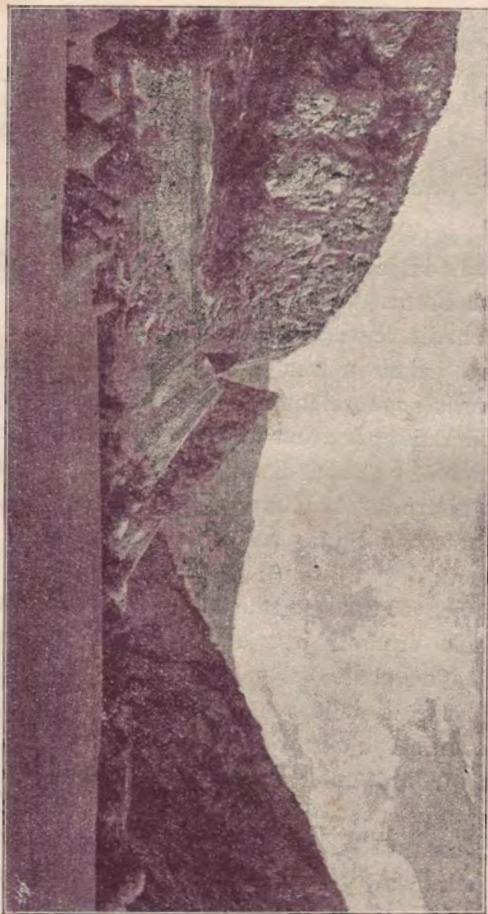
Kad si se nadivio tim ogromnim stijenama od sedre, eto te pred najvećom prirodnom znamenitošcu Jajca. Silni buk, prasak i prebacivanje neiscrpljive vodene snage zove te zaglušnom bukom k strmim i prolomljenim obalama Vrbasa. Tu ćeš vidjeti, čega još nijesi nikada video — osim ako si se ikada rastapao od milja, mo-

treći slapove divnih Plitvičkih jezera. To je čarobna igra prirode, prekrasni slap Vrbas u Vrbas.

Vrbas izvire ispod planina Raduše (1956 m.) i Zeca (2160 m.). Isprva teče oširokim skopljanskim poljem. Odavle ga stisnu visoke planine među svoje kliješte. Sad mu se je silom otimati kroz uske

klance i gudure, pa prebijati preko klisurasta korita i kamenih obala. Nu baš zato je Vrbasova obala tako zanimljiva, a ta zanimljivost je najveća baš kod Jajca. Iza Banjaluке odlanulo je Vrbasu, jer se je izbavio gorskih okova, pa se povolji — kao da se odmara — valja pokraj zapadnih ograna Mota-jice u Savu. Od mnogih je pritoka i pritočića Vrba-sovih najzanimljivija Pliva. Ona izvire ispod planine Vitoroge (1.907 m.), pa teče k sjeveru gotovo usporedo s

Prosječna pećina pred Jajcem.

Vrbasom. I ona lomi sebi put između raznih gorskih kosa sve do mjesta Jezera. Tu prima s lijeve strane pritok Jošavu. Stvorivši zajedno s njom krasno jezero, hrli na istok prama Jajcu. I ne misleći kolika ju tu napast čeka, nahrupi ispod zidina Jajca na strmenu ogromnu stijenu, te se sunovraćuje u duboke ponore Vrbasova korita.

Ah, prekrasna li ovdje prizora! Rijetko ćeš gdje naći takovih čara prirode!

Tu je voda pokazala svu svoju snagu. Široki mlazovi vode — najveći do 15 metara — ruše se na više trakova preko razvallenoga i raznoliko izbočenoga stijena u dubinu Vrbasa padom od 30 metara. A Vrbas? Uzbunjen i iznenađen tim silnim gostom svojim, kao da će s njime u koštač. Silna množina zelenkaste bistre gorske vode postane tim jakim srazom samom mlječnom pjenom. Tu je sve živo, pobunjeno, uznemireno, kao da milijuni ruku kakovih umišljenih vodenih duhova prebacuju svaku kapljicu vode na stijene, na zeleno okolno granje i u vis — pa da se raskidane i rasprsnute u najsitnije čestice prikažu oku kao biserna prašina i magla. Žarki sunčani traci presijecaju tu vodenu prašinu i stvaraju od nje na više mjesta čarnu sliku divne nebeske duge. Pa onda taj šum, ta zaglušna, pa ipak skladna buka! Slab je ljudski glas, da nadviče velebnu buku te vodene sile.

Mala staza vodi upravo pod slap. Tu su se raspukle sedrenaste pećine, a u njihovim zjalima eto malih špilja. Zanimljivo ih je pogledati zbog sigastih šupljina. Nanizale su se u najrazličnjim oblicima, a voda ih je vječnim svojim praskom izprala i izgrizla.

Blizu slapa vodi na desnu obalu Vrbasa lijep most za pješake. I s te strane pružaju se oku putnikovu sve ljepši, noviji i zamamniji prizori na milovidnu i dražesnu okolicu oko slapa. I nad slapom preko Plive ima oveći most. Pa gledaj i tu krasnoga života! Što te dolje na obalama Vrbasa ushićuje divni slap, to te ovdje zadržava živahni rad vode i ljudskih ruku, koje su umjele da okrenu brzanje i snagu Plivine vode u svoju korist. Uzduž mosta nanizali se drveni mlinovi. Tu se vrte kolesa i mlinsko kamenje, pripravljući krušac i proju siromašnomu Bošnjaku. Bilo ih je više, koji su s osedlanim kljusetom prekriživši na pragu mlinu noge, čekali na svoju vrećicu raženoga ili kukuruznoga brašna. Dalje su se još nanizali kašikari (mlinovi), koje tjeraju mali Plivini slapići iza mosta, zatim bušnice za gunjeve i čebeta, pak stupe za čišćenje lana i vune. I tako ti je bistrook jajački Bošnjak upotrebio gorsku rjećicu Plivu, da ju — prije nego što se njezina snaga izgubi u Vrbasu — iscrpi za mnoge svoje poslove.

Jajce.

Jajce uđosmo kroz starodavna, kamenita gradska vrata. Nad njima je četverokutna kula, a oko par pravih turskih kuća. Dva tri koraka i eto nas kod velikoga i krasnoga svratišta. Sagrađeno je visoko na pećini nad Vrbasom. Iz svih soba toga svratišta pružaju se putniku najljepši vidici na okoliš rijeke i na slikovito namještene kuće brdovitoga gradskoga dijela Kozluka.

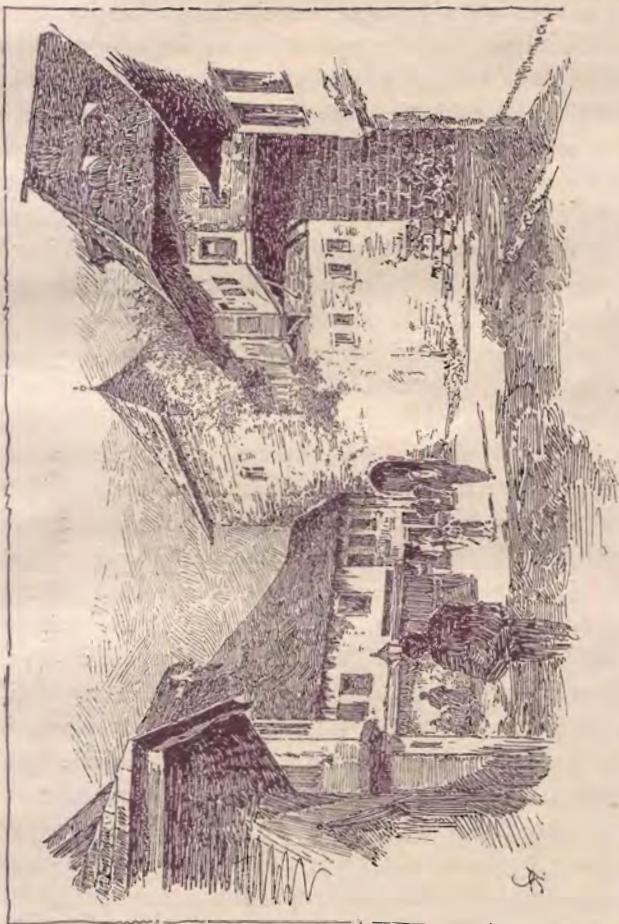
Već bijaše nastala večer, pa je trebalo zatražiti okrepe. Za to nam bilo lako, kad je zeleni Vrbas pun dobre ribe. Gostioničar nas pogostio slasnim pastrvama i racima. Čim smo povečerali, ponovno smo se otputili k slapu. Mjesecina je bila kao bijeli dan. I opet smo ushitno razmatrali divotne čare oko slapa, te smo i opet uživali dvostruku radost.

Sutradan bila je sveta nedjelja. Mi smo odlučili, da posjetimo crkve i druge znatnije stvari u gradu, a u ranu zoru da se uspnemo na zidine stare tvrđe, nijeme svjedoček nekadašnje moći i slave domaćih vladara kraljevstva bosanskog.

Kako rekosmo, tako učinismo. Još ne bješe žarko srpanjsko sunce ni pomolilo svoga lica, a mi smo se već sva trojica bili uspeli na gradinu. Ah, krasno li je onđe! Tko je bio u Jajcu, a nije se potrudio na stari grad, taj nije ni video Jajca!

Tvrđava grada Jajca podignuta je na brijezu, stisnutom u kutu, što ga tvore Pliva i Vrbas. Brdo je visoko preko 390 metara, a nalik je na jaje. Valjda je otuda i ime čitavomu gradu. Tko hoće u tvrđu, mora da ima dozvolu od oblasti. Uniđosmo u tvrđu ispod debelih zidina kroz željezna vrata. U tvrđi ima danas vojnika, koji stanuju u starim zgradama. Zatim se nižu prostori, gdje su nekoć

bili kraljevski dvori. Na krajevima su ostanci razrušenih kula i tornjeva. Sav nekadanji tvrdi grad Jajce naliči na nepravilni četverokut, koji se je najviše produžio napram zapadu. Sav je grad opkoljen ogromnim dvostrukim zidinama, pa ima više vrata. S tri se strane briješ strmo ruši, dok se istočnom stranom može lijepo silaziti u ulice donjega grada.

Stara gradska vrata u Jajcu.

Silni bedemi tvrđe najviša su točka nad Jajcem, s toga se odanle pruža i na grad i na okolicu prekrasan vidik. Sve čare divne jačke okolice i samoga Jajca moći ćeš tek pojmiti, kad zaokružiš okom sa širokih zidova tvrđe. Onda tek uviđaš, da je rijetko gdje naći takove raznovrsnosti kraja i okolice grada, a da sve to sa-

stavlja toli divnu i dražesnu cjelinu, da joj se moraš čuditi. Radi toga je Jajce sigurno jedan od najljepših krajeva Bosne.

Okolo naokolo nižu se šumovite gore: Tušina, Hum, Krpić, Katino brdo, pak polja: Carevopolje i Dnoluka. Daleko od zapada i sjevera vide se gorske kose Lisine i Otomaljske planine. Produži i dalje okom u obzorje prama Travniku, pak ćeš opaziti, gdje se s oblacima u kolo hvataju tamni rubovi silnoga Vlašića. A tik pod tvojim nogama? Baci najprije pogled prama zapadu na divna Plivina jezera, a onda na onu mješavinu najčarnijih prizora oko sebe. Stotine i stotine kuća donje varoši razasuto je neuredno, a ipak slikovito, po svim humcima uz zavojite obale rijeke Vrbasa i Plive. Između tih visokih drvenih kuća dižu se dakako i mnogobrojne munare turskih džamija. A istom kako je godilo našoj kršćanskoj duši, kad smo uz ganutljiv hodžin zov na molitvu začuli i zvonjenje zvona k službi božjoj, što nam je dopiralo iz katoličkoga dijela grada Kozluka. Jajce ima 4.000 stanovnika, a među tima je najviše katolika. I okolica Jajca broji mnogo katolika.

Dugo smo motrili prekrasnu prirodnu sliku s vrška jajačke tvrđe, koju su već pozlaćivali jutarnji sunčani traci. Uživali smo duševno a i tjelesno zbog čista gorskoga zraka, deseći se na toj najzanimljivoj točki slavnoga grada Jajca. Mislili smo i na krvavu prošlost grada Jajca, a u tom nam spetilo oko na desnoj obali Vrbasa ispod brda huma mjesto, koje se zove »Kraljev grob«. Na tom mjestu bio je pokopan posljednji bosanski kralj Stjepan Tomasević (1461.—1463.). Njega je po zauzeću Bosne dao pogubiti osvojitelj, turski car Muhamed II. Evo što o tom a i o davnoj prošlosti Jajca pripovijeda dični naš povjesničar Vjekoslav Klaić:

»Okoliš Jajca pripadao je još od VII. stoljeća kneževini Hrvatskoj i to župi plivanjskoj (oko rijeke Plive). Kasnije spade ova župa pod Bosnu. Tko je Jajce sagradio, nije poznato. Neki hoće da ga je podigao glasoviti Hrvoje Vukčić Hrvatinić, herceg spljetski i veliki vojvoda bosanski. On da je dozvao talijanskoga naimara iz okolice napuljske, da mu sagradi grad na spodobu grada »Castello dell Ovo«. Koliko je u tom istine, ne možemo kazati, ali to znamo, da je Hrvoje živio u Jajcu i da je ovdje povelje izdavao (1411.). Po tom sudimo, da je isti grad bio njegov. Iza smrti Hrvojeve (1416.) udade se njegova udova Jelena rođena Nelipić za bosanskoga kralja Stjepana Ostoju. Tom zgodom dođe Jajce pod izravnu vlast bosanskih kraljeva.

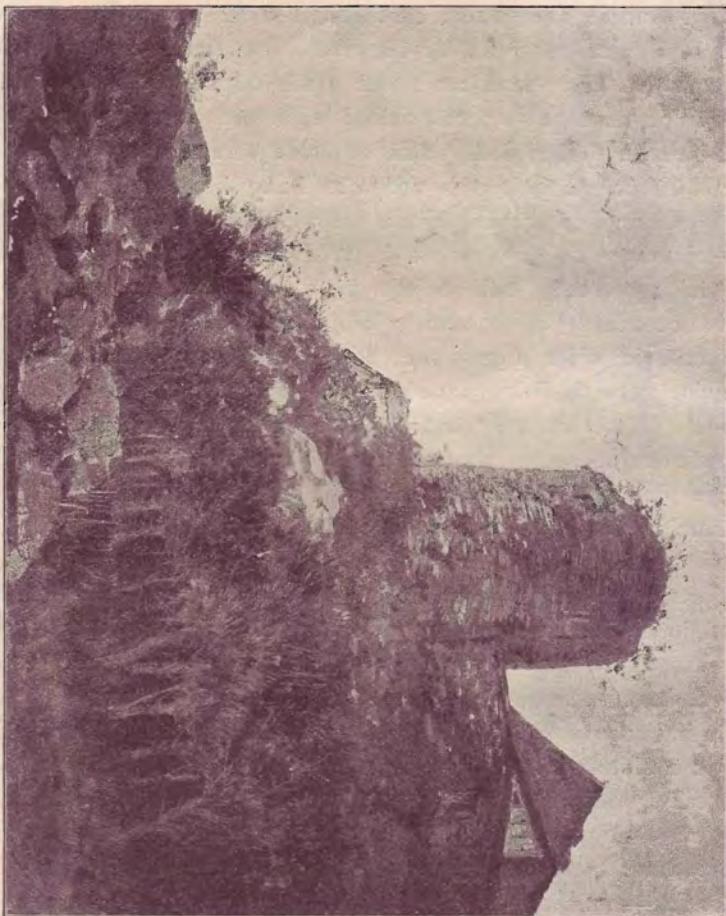
Za kralja Ostoje i njegovih nasljednika postade Jajce brzo glavnim gradom cijele Bosne. Kralj Stjepan Toma dozvoli 1.449. knezu Nikoli Trogiraninu, »da može u Jajcu načiniti dućan«. Posljednji kralj Stjepan Tomašević zavoli taj grad osobito. On boravljaše u njem veoma rado (»Slavni dvor kraljevstva mi«), te izdavaše ovdje povelje 1.461. — Tako cvjetaše Jajce sve do godine 1.463. Kad je ove godine car Muhamed II. zauzeo Bosnu, pokori mu se i Jajce uz uvjet, da će građanima ostati stare povlastice i imetak. Nu čim turski car zauze grad, odmah pohvata djecu najodličnijih građana te poraspokloni jedan dio svojim pašama, a drugi dio posalje u Carigrad. Vojna se dakle cara Muhameda II. u svibnju i lipnju 1.463. svršila propašću bosanskoga kraljevstva.

Osim Hercegovine bijahu sve zemlje države bosanske u njegovoј vlasti; do 70 gradova i tvrđava bosanskih držaše u svojim rukama; 100.000 ljudi obojega spola bijaše zarobio, a 30.000 mlađića bosanskih bješe učinio janjičarima. Dà i sam kralj Stjepan Tomašević bijaše njegov rob. No to upravo, da je kralj ostao živ najviše ga je boljelo i smetalo. Dosele bio je sve vladare pogubio, kojima bješe države osvojio, držeći, da će samo ovako njihove zemlje trajno svojoj vlasti osigurati. Zato ga je i ljuto peklo, što se je Mahomet paša bio zakleo, pa i slobodnim pismom zavjerio u ime njegovo, da će poštovati život bosanskomu kralju. Ali lukavi Muhamed pomože si također iz ove neprilike. U njegovu taboru bijaše nekakav učeni Perzijanac po imenu Šeik Ali Bestami, koji je daleko slovio sa svoga znanja i mudrosti. Ovoga upotrebljiv Muhamed za svoju svrhu, da bosanskomu kralju prekrši zadani riječ. Jednoga jutra, prije nego će turska vojska ostaviti bosansku zemlju, pozove sultan zarobljenoga kralja pred se. Stjepan Tomašević nesluteći ništa dobra, ponese sa sobom slobodni list, što mu ga bješe podijelio Mahomet paša. Ali Bestami proglaši taj slobodni list nevaljanim, jer ga je izdao sluga sultana bez privole svoga gospodara. I osudi nesretnoga Stjepana Tomašića na smrt. Starac Muftija — bile su mu 63 godine — izvadi na to sam mač i odрубi glavu kralju bosanskomu. Ovako pogibe posljednji kralj bosanski.

Još iste godine provali ugarsko-hrvatski kralj Matija Korvin u Bosnu, oduze Turcima Posavinu i Tursku Hrvatsku s Jajćem, te ustroji Jajačku banovinu.

Od godine 1464.—1528. ostade Jajce i cijela banovina u ru-

kama ugarsko-hrvatskih kraljeva. Turci navaljivahu češće na grad, ne bi li ga opet zadobili, no vazda se vratise razbijenih glava. Najžešće navale zgodis se godine 1464., 1500. i 1520., ali hrvatski junaci obraniše se svakiput. Najveća opasnost zaprijeti Jajcu godine 1524., kadno padne pod grad bosanski paša Usrev s 20.000 ljudi,

Medved-kula u Jajcu.

a njemu se još pridruži Sinan paša monastirski i Bali beg, paša smederevski i biogradski. Jajce bijaše već gotovo da se predade od glada, kad mu stiže u pomoć hrvatski junak Krsto Frankopan, te ga oslobodi turske opsade.

Godine 1528. za građanskoga rata među Ferdinandom I. i

Ivanom Zapoljem opsjede ga opet Usrev paša, te već za 10 dana pade u njegove ruke, pošto mu ga je dobre volje predao zapovjednik Stjepan Grbonog, samo da iznese živu glavu svoju. Odsele ostade Jajce i sva banovina jajačka u turskim rukama.«

Iz novije povjesti grada Jajca znade se, da je za opsjednuća i zauzeća Bosne godine 1878. naišla naša vojska na žestoki otpor jajačkih ustaša. Ipak je Jajce na 7. kolovoza iste godine palo u ruke našim četama.

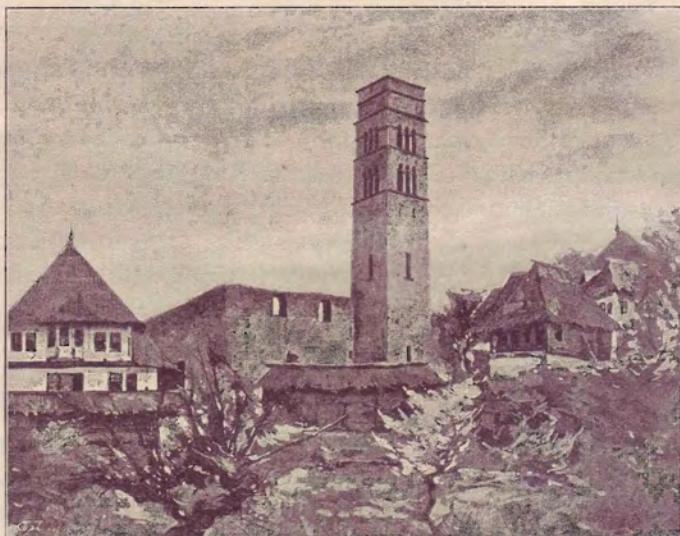
Kad smo si tako ponavljali starodavne uspomene tvrđe i grada Jajca, silazili smo s brijege oko tvrđave, da posjetimo još jednu znamenitu točku staroga grada Jajca: podzemnu crkvicu ili grobnicu (katakcombe) u donjem gradu i ostanke crkve sv. Luke s tornjem.

Dobri naš travnički prijatelj, koji nas je vodio, dobije brže dozvolu od oblasti za posjet katakombe blizu okrugle Medved-kule. Čuvar toga tajinstvenoga mjesta pripravio je već baklje, da nas povede u tu crnu podzemnu šupljinu. Već prvi pogled izvana napunja čovjeka stravom, gledajući u onaj mrak. Kamo li tek, da one crne stoljetne stijene stanu pripovijedati povjest toga skrovišta! Sputisemo se unutra. Nigdje prozora, nigdje svjetla sunčanoga. Unutarnji prostor dijeli se na dvoje, na gornji veći dio i donji, u koji se sliči stubama. Bakljonoša uđe prvi, a mi za njim provlačeći se i sagibljući, da ne zamažemo odijela. Klisuraste su stijene što od vlage, a što od gustoga dima svjetiljaka sasvim pocrnjele. Gornja prostorija naliči na pačetvorinu. U pročelju je naproti vratima isklesana stijena na način oltara. Postrance su u zidu izdubine, kamo su valjda sahranjivali mrtvace. Kroz uzani prostor silazi se preko nekoliko kamenitih stuba i u donji prostor, koji je presvođen i pogotovo nalik na grobnicu. I tu se vide temelji žrtvenika s križem i postrance znakovi polumjeseca i sunca. Sa strana su u pećini opet otvori za sahranjivanje. Sva je ta podzemna građevina duga i široka tek nekoliko koraka. Nijesu njeni graditelji trebali ni kreča ni pijeska, jer su ju tvrda dlijeta izdubla u podzemnoj pećini.

O povjesti toga podzemnoga mjesta u Jajcu teško se dade što izvjesna pričati. I učeni ljudi, koji su ga istraživali, još nijesu došli do prave istine. Vjerovalo se je dugo, da je to bila kraljevska grobnica. Neki hoće, da su se u tom podzemnom skrovištu zaklanjali zastrašeni kršćani od turskoga zuluma i da su tu obavljali svoje molitve. Muhamedovci zovu to mjesto »halvat«, a to bi moglo značiti zatvor ili tamnicu, pa se otuda misli, da su mnogi zatvore-

nici u tom mraku bez jela i pila dočekivali u najgroznijim mukama svoju smrt. Prije nekoliko godina pronađen je u zidu tih katakombe grb obitelji Hrvoje Vukčića, koji da je bio osnovatelj grada Jajca.

Prije nego što smo se rastali s tim mjestom tmine i otajstvenoga mira, ponudi nam bakljonoša knjigu, da zabilježimo svoja imena. Među odličnim i visokim posjetiocima toga mjesta opazili smo u knjizi i potpis blagopokojnoga nadvojvode Rudolfa, koji je tu bio 18. lipnja 1887.

Lukin toranj u Jajcu.

Na povratku razmotrismo toranj sv. Luke, s kojega puca krasan vidik na svu okolicu. Danas je taj toranj samo svjedok, da je na istom mjestu stajala nekoć katolička crkva, koju su Turci u kasnija vremena pretvorili u džamiju. I danas se poznaju tragovi crkvenomu zidu, a toranj — visok oko 25 metara — strši još ponosito u vis, prkoseći vjetru i oluji. U crkvenom zidu iznutra uzidana je jedna nadgrobna ploča, koja potiče iz vremena starih kršćana. O postanku crkve sv. Luke priča se, da pada u vremena sv. Luke evanđeliste. Crkva da je sazidana na onom mjestu, gdje je

evanđelista sv. Luka posljednje dane živio i gdje je umr'o. To pučko pričanje nije ni malo istinito.

Kraj gradske ljekarnice krenusmo u nekoje gradske ulice, pa onda strmom kaldrmom do mosta preko Vrbasa. Tu se je po brijezu nanizalo na desnoj obali Vrbasa dosta kuća. Posjedale one kao sive ptice među bujno zelenilo potkućica i vrtova. To je katolički dio grada ili Kozluk-mahala. Divan li je i odavle pogled na kršnu lijevu obalu Vrbasa, načičkanu visokim kućama, minaretima, tornjevima, pak onda zidinama i kulama kraljevskoga nekoć grada! Daleko nad površinom Vrbasa dimila se vodena prašina, a od nje razabirasm i razbijeni šum prekrasnoga slapa.

U predgrađu Kozluka je stjecište katoličkoga svijeta. Tu je i franjevački samostan sa crkvom. Oboje su prostrane i krasne zgrade, sagrađene iza zaposjednuća Bosne. Kako je bila nedjelja, baš smo prislijeli k svečanoj službi božjoj. Crkva je bila posve puna pobožnih katolika iz Jajca i obližnjih sela. Iza svršene službe božje razmotrili smo potanje narod, koji je izlazio, pa i samu crkvu. Vrlo je zanimljiva nošnja katolika iz Jajca i okolnih sela. Po toj se nošnji katolici lako raspoznaaju. Svi muškarci imali su crvene turbane ili saruke, koje u crkvi skidaju s glave. Zanimljivo je i češljjanje muškaraca. Glave su im većinom obrijane kao i u muhamedovaca, a navrh glave je kosa počešljana i spletena u pram ili perčin. Kod katoličkih je ženskinja čudnovat običaj, da si nabockaju po tijelu na prsimu, ruci itd. znakove križa. To je stari običaj bosanskih katolika i time hoće da pokažu, da će ostati stalni u svojoj vjeri.

Franjevačka crkva u Jajcu čuva u svojem pobočnom krilu rijetku i skupocjenu znamenitost, kosti posljednjega bosanskoga kralja. Odmah iza predgrađa Kozluka na desnoj obali Vrbasa diže se brijež Hum, a tu je mjesto »Kraljev grob«, gdje je osvojitelj Bosne sultan Muhamed II. dao pokopati nesretnoga kralja Stjepana Tomaševića, iza kako ga je dao sramotno pogubiti. Sultan nije dopustio, da se kralj pokopa u gradu, nego na briježu izvan grada. Dugo se nije znalo za pravo mjesto, gdje je kralj pokopan. Ipak je narod vjerovao uvijek i kazivao, da je to mjesto ispod Huma naproti krasnom Plivinom slapu. Godine 1888. nađeni su zbilja na rečenom mjestu ostaci smrtni posljednjega bosanskoga kralja. Sav kostur spremljen je zatim pozorno u staklenu škrinju, te je svečano prenesen u franjevačku crkvu. Nad staklenim lijesom je slijedeći natpis:

Stjepan Tomasević,
Božjom milošću kralj Bosanski.
Kraljeva od g. 1.461. do 1.463.
Kosti njegove iskopane iz »Kraljevog groba«
Kod Jajca dana 8. lipnja 1888.

Supruga posljednjega bosanskoga kralja, kraljica Katarina, živjela je još nekoliko godina iza smrti svoga nesretnoga muža. Umrla je godine 1478. u Rimu, ter je ondje i pokopana u nekoj crkvi.

Razmotrivši tako u Jajcu spomenute znamenitosti, nijesmo se još mogli s njime rastati. A tko bi se rastao tako brzo s tolikim dražestima? Srce nas vuklo, da pohodimo i umiljatu okolicu čarobnih Plivinskih jezera ili kako ih tamošnji ljudi zovu jednim imenom »Jezero« (Gjölhisar).

Jezero.

Do sela Jezera, koje Turci zove Gjölhisar, treba na kolima po drugi sat. Konji su mali, ali čili. Kola doduše klimava, ali zato bijahu sjedala od mirisave istom pokošene otave. Namjestismo se i hajd zapadnom ulicom grada opet u slobodnu, divnu prirodu. Sunce je žeglo svom svojom moću kako samo može da bude. Ali nama nije dodijalo. Krasna bijela cesta zavija se amo i tamo oko zašumljenih humaka, pa se žestina sunca suzbija o bujno zeleno granje kraj puta.

Krasna okolica, kojom od zapada dolazi zelena Pliva, tvoreći ispod Otomaljskoga i Oštrogog brda dva divna gorska jezera, zaslužuje, da ju svaki putnik vidi. Rijetko je tko propustio, ako je bio u Jajcu, da nije posjetio jezera.

Cesta se vijuga lijevom obalom Plive, koja se je i tu pred Jajcem živahno razigrala po svom stjenovitom koritu. Silna sakupljena voda, što ju šalje donje jezero, baca se tu, ruši i pjeni preko stijenja tvoreći male slapove, da ih je gledati prava milota. Na jednom ti pukne pred očima u proširenoj dugoljastoj gorskoj uvali zrcalasta, sjajna ploča. To je donje jezero Plive. Zovu ga ondješnji muhamedovci i malo jezero, jer je manje od gornjega, koje se pretače u ovo donje. Prije toga prođosmo brije, gdje je podignut spomenik junačkim našim vojnicima, koji su i tu na 7. kolovoza 1878. imali ljud okršaj s ustašama,

Vozeći se tako južnom stranom jezera motrili smo s pravim duševnim užitkom milovidnu okolicu. Svi okolni bregovi zarasli su od vrha do dna gustom šumom. Divan je pogled na te šume i na jezero. Zelene vršike drveća kupaju se čarobnim odrazima

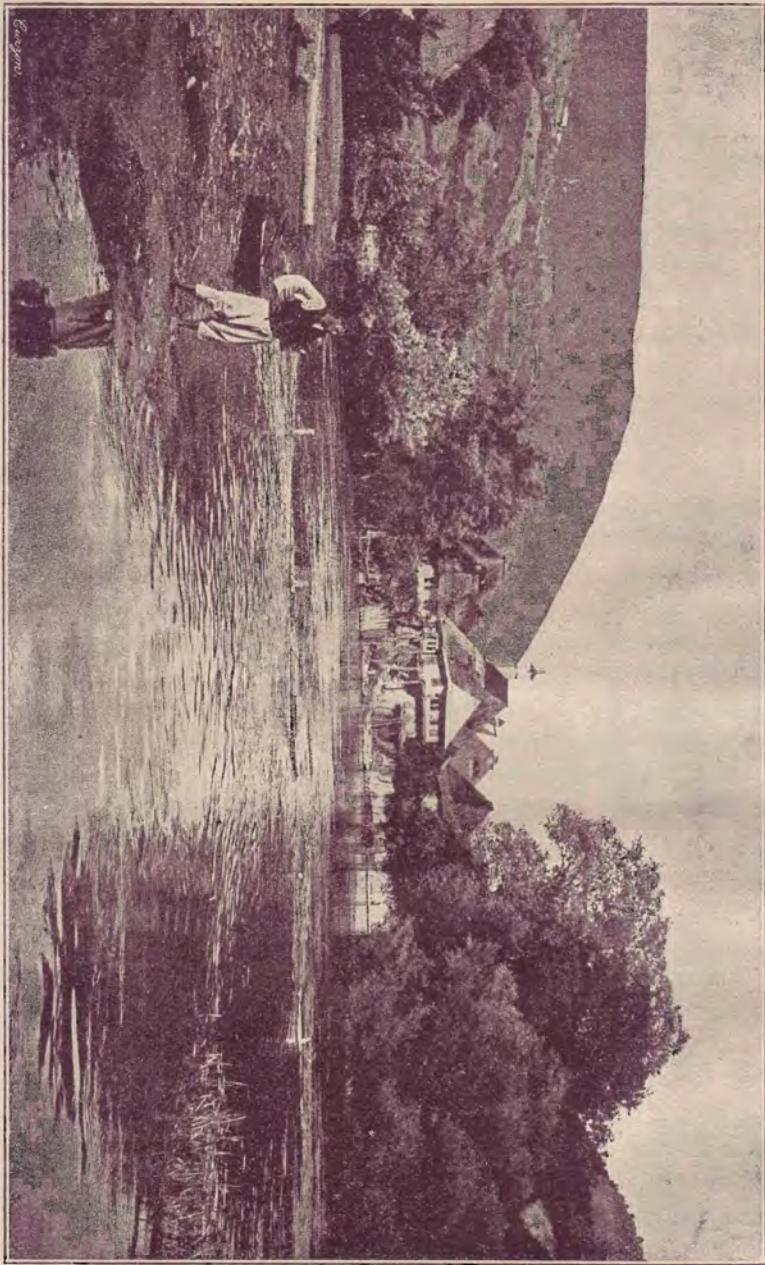
svjetla u caklenastoj površini jezera. Veliko ili gornje jezero dugacko je preko 3 kilometra, a kojih 600 metara široko. Oba su jezera vrlo bogata pastrvama. No dugačkim čudno sagrađenim čamcima plove žitelji sela Jezera loveći danomice slatke pastrve, koje tada donesu u Jajce na prodaju.

Na kraju jezera u zapadnom njegovom kutu naredalo se do 100 kuća sve na kat, pravih turskih drvenjara. U njima živi preko 600 stanovnika sve samih muhamedovaca. To ti je selo Gjölhisar ili Jezero. U selu je most, ispod kojega se slijeva gorska brzica Jošava u Plivu. Sve su kuće tik jezera, pa zato je to selo vrlo krasno i zanimljivo. Voda oživljuje čitavo selo. Nad selom na brdu Vaganu strše podrtine nekoga grada. U selu su i dvije drvene džamije. Ima i nekoliko povećih turskih kuća, koje pripadaju bogatim begovima. Još prije zaposjednuća Bosne doselili su se ovamo neki boljari, da u divnoj toj okolini sprovode dane. Ostale su kuće dućani i gostionice ili hanovi.

I mi smo se skrenuli u jedan takov han. Na njem je bilo napisano »Han Latifa«. Dakle naš gospodar domaćina zvao se je Latifa. Stari muhamedanski namještaj ispunjavao je gornji dio visoke drvene kuće. Ozdol su dućani, a oko kuće velik trijem, na koji se trebalo uspeti strmim stubama.

Stari nas dobričina podvori crnim dalmatincem. Ponudi nam i ovčjega sira i da će ispeći — ako želimo — pastrva. Mi smo radosno prihvatali ponudu našega domaćine Latife. Starac zakorači u čamac i izvadi nekoliko omašnih pastrva. Sve su bile žive, jer su bile uhvaćene istoga popodneva. Naš ih gostioničar sve sam očistio, pa hajd s njima na stare već toliko puta upotrebljene ljeskove ražnjeve. Mi smo se tomu čudili, jer još nijesmo vidjeli, gdje se ribe peku na ražnju. Vatra je već prasketala pod starom vrbom kraj vode, a naš pecar, valjda Latifin sin, zatače u zemlju okolo vatre sve ražnjeve s ribama. I tako, dok bi se jedna strana ribe ugrijala, okrenuo bi sve ražnjeve, da se peče druga strana.

Dok se je naša južina pekla, prošetali smo se u divni gorski prodl izvan sela uz Plivu i Jošavu. Tu su te rječice prave gorske brzice. Prebacuju se strmo preko samih pećina, koje im ispunju korito. Tuj ima na stotine dražesnih slapića, pa se te igre vode ne možeš sit nagledati. Da smo imali kada, otputili bismo se i do vrlo zanimljivoga izvora Plive. Nu pošto je to dosta daleko, moradosmo

Jezero.

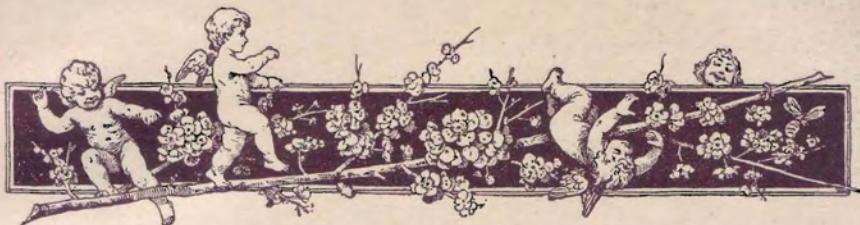
se zadovoljiti s onim, što su nam jezerani pripovijedali o prezanimljivom putovanju do vrutaka Plive.

Uz rijeku Plivu vodi divnim gorskim krajevima cesta u Glamoc. Desno se opet ispružila krasnom dolinom cesta i brzjavna žica prama Varcar-Vakufu i Banjaluci. Okolni te bregovi upravo mame svojim bujnim šumama, da ih se nagledaš i da se naužiješ njihova hlada i zelenila. Na zapadu se penje brdo Njive, na kojem su se žutile strni od ječma. Sjeverno se digla gora Borci, preko koje vodi tvrda cesta. Duboko u prođoru buči Pliva, tjerajući mlinska kolesa. Malo dalje eno pilane, a iza nje bujno polje, puno kukuruza.

Međutim smo se povratili u svoje svratište k našemu Latifi. Sa zanosom smo mu pripovijedali o lijepom njegovom kraju, a on nas čudno gledao. Valjda je mislio: A čemu se dive, kad je to meni obična stvar?

Kad smo se okrijepili, završismo veselim pjesmicama. Blagi mjesec već nas je čekao na vedrom obzoru, da nam bude pratiocem do Jajca. Večernja se tišina spustila nad cijeli kraj. U blistavom zrcalu jezera odsijevala se sjena naših kola, koja su hitro jurila pokraj divnih i nezaboravnih Plivinskih jezera pod zidine tvrdoga Jajca.

Od Jajca do Sarajeva.

Bilo je rano u jutro, kad smo ostavili nezaboravni jajački kraj. Mi smo i opet upotrebili udobna poštarska kola. Oštrim kasom velikih i ugojenih konja jurila su naša kola ispod zidina Jajca u dolinu Vrbasovu. Za čas zakrenusmo iza šumovita briješa i nestade nam iz vidika jajačkih kuća.

Eto nas opet u divnoj prirodi. I Vrbasova dolina odlikuje se svojim posebnim krasotama. I tu ih je ruka Stvoriteljeva ~~baš~~ pregršću razasula. Okolo naokolo prate putnika zelene gorske kose. Jutarnje sunce tek im je počelo pozlaćivati poviše glavice i vrhove. Obronci se bregova milo spuštaju u uzanu dolinu, kojom šumi zeleni Vrbas. Šum vode, koja se je nemirno prebacivala po svom kamenom koritu, jedini je uz živahno pjevanje ptica oživljavao jutarnju tišinu divne okolice. I naša cesta a i željeznička pruga izvija se i penje od Jajca prama jugoistoku u polje skopaljsko. Otuda — zahvativši prije željeznička pruga Bugojno — vraća se i provlači milovidnim krajevima k istoku. I tako ona spaja gvozdenom vezom obale Vrbasa s obalama Bosne.

Naša su se kola pomicala blizu obale Vrbasa i najednom eto pred našim očima razvalina nekakova grada. To su na desnoj obali Vrbasa ruševine nekoć gizdavoga grada Vjenca. Cesta ga ovija s tri strane, pa ga lako možeš razgledati, a da se i ne penješ krševitim putem do njegovih ruševina. Iz toga grada potječu grofovi Keglevići. Tu je bila i hrvatska banovina još iz X. vijeka. Tamo je i selo Vjenac s 40 drvenjara, u kojima stanuju muhamedovci.

Za malo prođosmo uz cestu mjesto »Babin potok«. Tu ima na putu turskih hanova, a skoro pred svakim hanom ražanj s pečenom

Razvaline Vijenca.

janjetinom. Kod hana Luke sađosmo s kola, da razmotrimo i opet jedan bogumilski ostanak, nadgrobni spomenik.

Sunce je već visoko odskočilo. Pred našim očima sve se je bolje otvarala krasna slika plodnoga skopaljskoga polja. Za kratko nam se ukaza vitka drvena munara i toranj pravoslavne crkve. To je Donji Vakuf.

U Donjem smo Vakufu (Donje Skoplje) postali čitav sat. Tu je valjalo izmijeniti konje i mjesto dva zapregnuti četiri, a to radi brijege Komara.

Donji Vakuf raširio se je u plodnom i krasnom skopaljskom polju uz rijeku Vrbas. Skopaljsko je polje do 27 kilometara dugačko, pa se svršava kod Gornjega Vakufa. Među stanovnicima ima mnogo bogate vlastele ili begova, koji imadu ondje svoja bogata polja, stoku i kuće. U Donjem Vakufu ima oko 400 kuća i nešto preko 2.000 duša. Od zgrada se svojom vanjštinom ističu krasna novograđena osnovna škola, medresa, džamije i grčko-istočna crkva. Ima i nekakav stari toranj s urom iz turskih vremena.

Iz Donjega Vakufa rastječu se ceste na sjever k Travniku i Jajcu, a na jug do Bugojna i dalje. Željeznica je jurila svojim pravcem, a naša su se kola počela uspinjati na brdo Komar. Otegnuo se Komar i mnogim uzlovima zauzlao napram sjeverozapadu sve do doline Lašve. Preko njega se ovija krasna cesta nebrojenim zavojima. Ta je cesta sagrađena osobitom vještinom. Vješto izvedeni zavoji ceste pružaju očima svakim časkom novih sve ljepših prizora. A kako i ne bi? Bujne livade, pašnjaci, oranice uz bogate i bujne šume, gorske gudure i uvale — sve se to izmjenjuje divnim skladom, koji te mora da opčara. Komar je sa svojim dolinama i uvalama veoma zanimljiv i kad se voziš željezničkom prugom. Komar je visok 1217 metara. Da ga parni stroj može savladati, pomaže mu zubača i jedan prorov (tunel).

Kod sela Balihodžića (671 metar visine) dahnuli malko naši konji. Borme su se naznojila ta četiri vranca, dok smo mogli uskliknuti: Ha, evo nas na vršku brijege Komara!

Na vršku Komara ima han i dvije tri kuće. To je sav život u planinskoj samoći. Svaki putnik ovdje malko popostane, da se odmori i ujedno naužije vidika, što se otvora na milovidnu okolnu nizinu.

S vrška Komara spuštaš se odmijerenim lakim kasom niz obronke i bedra gore. Tako stigneš do hana Potkomara. Odovud sve brže i brže ostavljaš za leđima pomanje humke, dok ne ugledaš

opet pitomo travničko polje i one bedeme gorske, pod kojima se sakrio ponosni Travnik. Eto i Travnika. U njem se nijesmo više zadržavali, jer je trebalo još isti dan prisjeti do glavne željezničke pruge, koja vodi u Sarajevo. U Travniku zamijenismo naše umorne konje s parnim konjicem i za malo vremena bijasmo na utoku Lašve u Bosnu.

Pred Donjim Vakufom.

Tu smo prije nekoliko dana ostavili glavnu željezničku prugu, a sad smo se opet k njoj povratili. Mile uspomene o Travniku i Jajcu obuzimale su našu dušu. U to nas presenetiti zvižduk parnoga stroja. Smjestisimo se i hajde naprijed prama Sarajevu!

Eto nas opet uz stjenovite obale rijeke Bosne. Klisurasta bedra visokih okolnih gora survala se tu naglo, da jedva puste puta ze-

lenkastoj Bosni. Vrlo je zanimljiv pogled na te gore s preraznovrsnim njihovim oblicima. Odmah iza postaje Lašve projuri željeznička kroz 45 metara dugi prorov. To je jedini prorov na toj glavnoj pruzi.

Ubrzo prođosmo postaje Gore i Kakanj-Doboj, gdje je bilo na 15. kolovoza 1878. krvava okršaja. Kod Doboja prelazi željeznička mostom na desnu obalu Bosne i ne ostavlja je više do širokoga sarajevskoga polja.

Kod postaje Čatića dolazi s desne strane potok Trstenica, pak se tu slijeva u Bosnu. Dolina trstenička vrlo je znamenita u povijesti bosanskoga kraljevstva. Podrugni sat od rijeke Bosne udaljena je Sutjeska ili Sutjeska, a još jednom toliko Bobovac.

Sutjeska je nekoć bila sijelo bosanskih kraljeva. Tamo se vide i ostanci nekadašnjega kraljevskoga dvora. Ujedno je ovdje najstariji franjevački samostan čitave Bosne. Spominje se već godine 1379. Podzemni prostori crkve kriju kosti mnogih bosanskih velmoža i banova. Tu leže i ostanci pretposljednjega bosanskoga kralja Stjepana Tome. Njegov grob nađen je istom godine 1858.

U okolišu Sutjeske ima mnogo katolika. Današnja Sutjeska broji 50 kuća. Za vrijeme turskoga gospodstva prva je bila franjevačka crkva, koja je smjela zvonima sazivati svoje vjerne na molitvu. U sutjeskom samostanu ima mnogo znamenitih starina. Tamo je najstariji samostanski pečat, pa stara slika posljednjega kralja Stjepana Tomaševića, krasna knjižnica itd. Samostan je bio višeput spaljen i razoren, nu prije nekoliko godina je posve obnovljen.

Još su slavniji povjesni spomenik bosanski tužne ruševine bogatoga nekoć grada Bobovca. To je opet podrugni sat na istok od Sutjeske. Bobovac je bio za dobe bosanskih kraljeva veoma znamenit. U njem se je čuvala i kraljevska kruna, a kraljevi bi najvoljeli u njem stanovati. Posljednji kralj Stjepan Tomašević preselio je kraljevski dvor godine 1460. u Jajce. Pripovijeda se, da je kraljica Katarina uskliknula tužno, kad ga je morala ostaviti: »Nigda ne će zaboraviti moje zjenice, moga Bobovca!« Nu Turci su i taj tvrdi grad zauzeli. O padu toga slavnoga grada uči nas bosanska povjest slijedeće: »Već 19. svibnja 1463. padoše prednje čete Mahomet-paše pod Bobovac. Sutradan dospije sam car s glavnom

Najstariji pečat franjevačkoga reda u Bosni.

vojskom pred grad, koji je branio knez Radak, nekoć gorljiv bogomil, a kasnije od sile katolik. Bobovac bijaše tvrd grad, te bi mogao i dvije godine odolijevati svoj turskoj sili. Sam car Muhamed uvidje, da ne bi mogao tako lako ovaj grad uzeti. Zato dade lijevati pod njim velike topove, ne bi li ga pretvorio u prah i pepeo. No toga mu nije trebalo. Već treći dan opsade predade mu potajni bogomil Radak taj branik cijele Bosne, pošto mu bješe obećana nagrada, ako svoga kralja izdade. Izdajicu Radaka stiže zaslužena kazna. Kada je od cara Muhameda zahtijevao, da ga nagradi za predaju grada, otrese se ovaj na nj ljutito, rekavši mu: »Nevaljanče jadni! — ti, koji svomu gospodaru od jedne vjere nijesi bio vjeran ni pouzdan, kako ćeš meni Turčinu biti vjeran?« I namigne krvniku, a ovaj mu odrubi glavu.«

Divnim gorskim krajevima, koje sveudilj oživljuje rijeka Bosna, prođosmo Dobrinje i stigosmo u poveći grad Visoko. Visoko leži pod obroncima susjednih planina. Stislo se je uz lijevu obalu Bosne upravo ondje, gdje potok Lepenica utiče u Bosnu. S toga je i okolica Visokoga vrlo lijepa i zanimljiva. Putnici idu odavle u šetnje u bližu i daljnju okolicu kao u Fojnicu, Kiseljak itd.

Visoko ima blizu 4.000 stanovnika, najviše muhamedovaca. Zato se i vidi dosta vitkih munara, kako strše u zrak. I nad Viskom su razvaline kraljevskoga grada. U Visokom izdavalji su bosanski kraljevi povelje, a bio je ondje i sabor bosanskih velmoža.

Od Visokoga do Sarajeva ima još 31 kilometar željezničkoga puta. Tu su još postaje Podlugovi, Vogošča, Dvor i Rajilovac. Kod Podlugova je stovarište ruda i željeza, što se dovozi iz Vareša. Kod Vogošče se pruža željeznički trak na 20 kilometara duljine do Čevaljanovića, gdje su rudnici mangana.

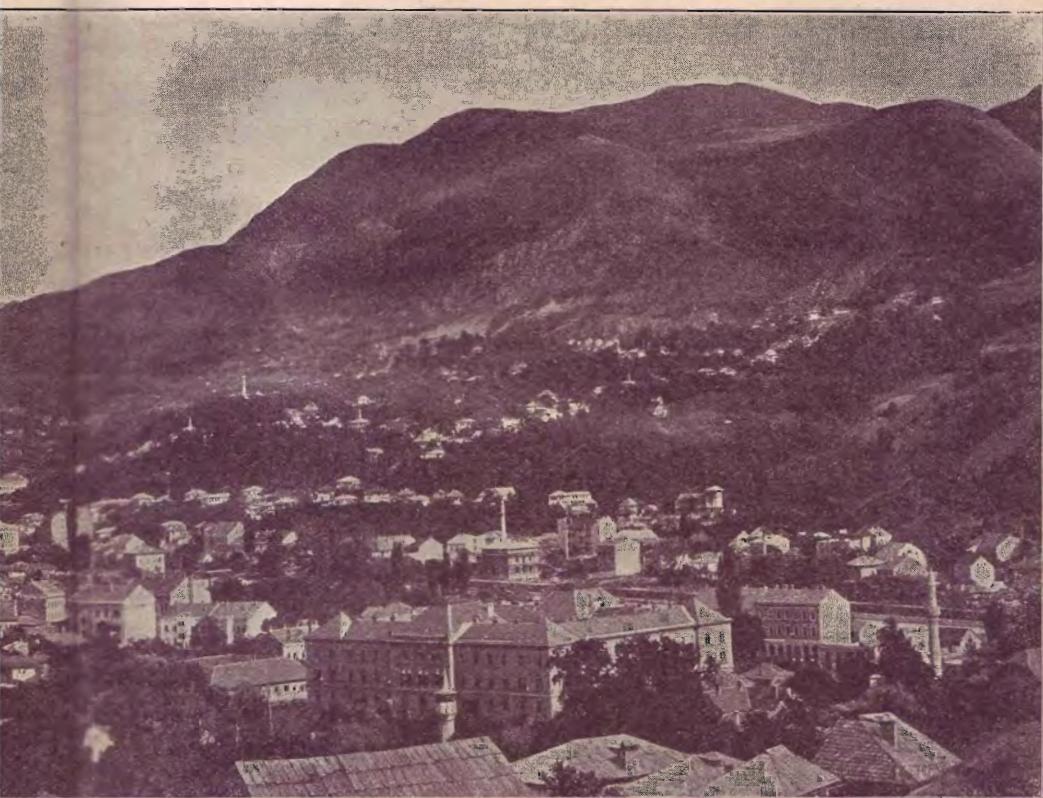
Grad Vareš sakrio se je duboko u dolini oko potoka Stavnje. Zagrlili su ga gorski bedemi sa svih strana. Gore oko Vareša pune su željezne rude, a u Varešu su glasoviti rudnici i talionice željeza. Već od davnih vremena kopalo se tu željezo. Nu istom god. 1886. začelo se raditi u veliko. I tako se sada u Varešu iskapa godimice preko 50.000 metričkih centi surova željeza. U talionici se zatim lijeva, a u kovnici kuje i priređuje to željezo za razne rukotvorine.

Iza spomenutih postaja pozdravljuju putnika iz daljine vrhunci Trebevića, Treskavice i Igman-planine. Pred očima ti puca sarajevsko polje. Lijevo i desno voćnjaci, vrtovi, dvorci, ljetnici . . . Sve je življe — eto Sarajeva!

Sarajevo. (K. K. Kaiserliche und Königliche Post)

jevo. (K strani 67.).

Sarajevo.

L'jepo li si b'jelo Sarajevo!
Tko te vidje — pa ti ne bi pjevo?
Bilo rano ili bilo kasno —
Veselo si, Sarajevo krasno!

Sarajevo, grade ponositi!
Bog te svijem ljetpotam' nakiti,
Sve te štuje veliko i malo:
Budi rodu sjajno ogledalo!

J. Lepušić.

Parni stroj stade pred velikim sarajevskim kolodvorom. Krasna li prizora! Stotine tornjeva — što tankovitih munara, što vitkih tvorničkih dimnjaka — ispremiješalo se tu nad огромном hrpom kuća. Kuće su se raširile i razgranile u svojim raznolikim ulicama po pitomom polju oko Miljacke. Druge se opet zavukle u prođolice ili su se naslonile iznad zelenih obala umiljate Miljacke na ostrma rebra južnih i sjevernih brda. Nad mješavinom tih krasnih prizora gospoduje Sarajevu sa istoka stara sarajevska tvrđava.

Okolo naokolo uzdigle se i zagrlile svu dražest okolice gorske kose. Sa sjevera Hum (820 m.) i Gradanj (894 m.), s istoka planina Borija (1088 m.) s Malim Orlovcem (1.025 m.) i Hrastovom glavom (1.002 m.). S juga eno visokoga Trebevića (1629 m.) s milovidnom šumskom okolicom. Sa zapada je zatvorio sarajevsko polje strmi Igman (1248 m.), ispod kojega izbija rijeka Bosna.

Na kolodvoru ima uvijek mnogo vozara, koji čekaju putnike, da ih voze u grad. Sarajevski kolodvor spaja sa sredinom grada i

*

konjska željeznica (tramway). Mi smo najmili jednoga vozara, koji nas je odvezao u svratište k »Caru austrijskomu« u ulici Franje Josipa.

Uz put smo ostavili vojnički logor s barakama. Taj vojnički tabor zauzima prostor od 32 hektara zemljišta. Lijepo je pogledati te barake, kako su se u pravilnim redovima ponamjestile na Koševu polju uz potok Sušicu i opet na desno uz obalu Miljacke.

Desno iza baraka stere se krščansko groblje, a za njim na

Dolina Miljacke kod Sarajeva.

istoku eto prvih kuća bijelog Sarajeva. Još ne vidiš pravo turskih kuća, već najprije same velike zidanice. U njima stotine ruku reže, slaže, važe, zamata i priređuje slasni užitak duhandžijin — znameni bosanski duhan. To je tvornica duhana. Nedaleko od tvornice duhana jesu zgrade ravnateljstva bosanke željeznice, a preko puta vojnička posadna bolnica. Oko zgrada šire se krasni drvoredi. Sve te krasne novosagrađene zgrade podaju ti na ulazu u Sarajevo vrlo

zanimljivu sliku. Prvi dojmovi čarobnoga vidika na Sarajevo ostavljaju u duši putnikovoj prezanimljivu sliku grada, koji kao da se oda sna budi, tarući oči, da oživi novim životom. Jer prije zaposjednuća Bosne godine 1878. bile su u Sarajevu sve zgrade i kuće tur-skoga kroja. Danas su se među stare turske kuće umiješale mnoge nove, pa se ta mješavina toli ugodno doima čovječjega oka. To ti potvrđuje lice grada, ma da i nijesi još zavirio u tu silesiju novih i starih zgrada, pa da vidiš, što se tu sve radi i kako se živi.

Prođosmo prve sarajevske ulice i jedan dio Čaršije, pa eto nas u našem svratištu. Srce nas vuklo u grad. Nu prije nam se je valjalo odmoriti. Prvi nam je iza toga korak bio, da se uputimo na lijepu obalu Miljacke.

Miljacka prosijeca od istoka k zapadu veliku gomilu sarajevskih ulica i kuća. Oko Miljacke podigle su se najljepše kuće. Na mnogim mjestima urešene su obale rijeke bujnim drvećem, pa zelenilo njegovo krasiti čitav kraj. Miljacka dolazi od istoka ispod obronaka visoke gore Romanije. Sastoji od dvaju potoka, Pavštice i Mokrančice. Sjedinivši se ti potoci nedaleko Sarajeva, teku tada pod imenom Miljacke kroz Sarajevo i sarajevsko polje prama zapadu u Bosnu.

Uske doline i gudure, kojima si ta gorska rječica lomi put, odlikuju se osobitim prirodnim divotama. Tragovi toga odrazuju se jasno i kod Sarajeva. Izmučena dosta dugim gorskim putovima, umiri se Miljacka ispod sarajevske tvrđave. Onda umiljato i razdragano ljubi živahno Sarajevo i s lijeva i s desna. Ali i Sarajlje vole svoju Miljacku, pa su ju od dragosti prozvali umiljata Miljacka.

U Sarajevu vodi preko Miljacke sedam ovećih mostova. Nekoji su od tih mostova kameniti, pa se ističu svojom starom gradnjom. Noviji su od željeza. Svi su ti mostovi nužni za prostrano Sarajevo. Oni oživljuju dugačke obale Miljacke. Tu vrvi u svako doba ljudstvo svake vrsti. Tu je halabuka ljudi, tu štropot kola, tu trgovci, tu škole, tu Čaršija — pa što ćeš više?

Već je sunce sjedalo na počinak pozlaćujući visoke križeve kršćanskih crkava i zavinute polumjesece na nebrojenim džamijama. Mi smo te stotine munara, svodova, tornjeva, starih i novih kuća motrili velikim zanimanjem. K tomu smo se radovali sutrašnjemu i ostalim dnevima u Sarajevu.

Prošavši prostranu i dugu ulicu Franje Josipa, zakrenusmo desno i eto nas na Čaršiji uz obalu Miljacke. Tuj stadosmo n

staru Latinsku čupriju (most), a poslije na Carevu čupriju. Odatle smo razmatrali život u predvečerje, kada se i priroda i ljudi spremaju na počinak. Kod Latinskoga mosta počinje sе krasna Appelova obala, nazvana tako u čast zemaljskomu poglavici barunu Appelu. Obala je lijepo obzidana kamenom, a urešena krasnim drvoređom i klupama. Appelova je obala duga 1.450 metara, a 11 metara široka. Ime »Latinski« most postoji u narodu još od doba osnutka Sarajeva, jer su u tom kraju grada živjeli kršćani. Otuda se onaj kraj i danas zove Latinluk ili Latinska ulica. Sav most je sagrađen od kamena.

Od Latinskoga mosta je par koraka udaljen i Carev most, što spaja Carevu ulicu i Filipovićev trg. Tu su blizu velike zgrade vojarnica, konak, careva džamija, sirotište, kupalište itd.

Lijevu obalu Miljacke ili taj južni dio Sarajeva nastavaju i sada kao i u starini gotovo sami muhamedovci, premda je u blizini i jedna katolička crkva. Iz toga gradskoga dijela prima Miljacka potoći Bistrik. Zato se i cijeli onaj kraj zove Bistrik-mahala. Kuće toga gradskoga dijela prislonile su se vrlo slikovito uz obronke bre-gova Kape (969 m.) i Debologa brda (746 m.). Između visokih turskih kuća proviruju dugovate munare. Sve to ukrašuju tamno-zeleni voćnjaci i vrtovi, koji obrubljuju kuće i umiljate obronke.

S Bistrika se može krasno razmotriti bližnji okoliš gradiški i razvoj nebrojenih ulica. Na lijevoj obali Miljacke pridružile su se usporednim pravcima Terezijina i Careva ulica, a na desnoj ulica Franje Josipa, Čemaluša i Ferhadija. Onim ulicama, što presijecaju te glavne ulice na sve strane, ni broja se ne zna. Ipak se ističu svojom duljinom Koševska ulica, Pehlivanuša, Lugavina, Sagardija, Ploča i t. d.

Bila je već večer. S nekojih munara dopirali su u večernjoj ljetoj tišini otajstveni glasovi hodža do naših ušiju. Mjesto zvona razlijegao se je njihov glas iznad krovova, vrtova i cijele okolice, opominjući vjerne na molitvu. I naše srce šaptalo je tihu molitvu na grudi stare kršćanske biskupije i hrvatske župe. Polagano smo se vraćali u svoj stan. Iz daleka oglašivala su zvona s visokih tornjeva katoličke prvostolne crkve pozdrav Gospu.

Drugi dan svoga boravka u Sarajevu uranili smo, da razgledamo prvostolnu katoličku crkvu, pak onda grčko-istočnu, nekoje džamije i školske zavode.

Gdje je današnje Sarajevo, davno je već živio puk katolički

i imao je svoju župu Vrhbosnu. Otuda je ime današnjoj nadbiskupiji u Sarajevu. Evo što o tom piše revni istraživalac Ćiro Truhelka: »Vrhbosna spominje se već u desetom vijeku, ali ne kao grad, već kao župa. Onda se župe, u koje se dijelila zemlja, nazivaju obično po rijekama, što ih natapahu; tako župe: Pliva, Usora, Neretva, pa i Vrhbosna uz Bosnu. U župi vrhbosanskoj od davnine se spominje na Brdu stolna crkva sv. Petra, sijelo bosanskih biskupa. Toj crkvi podijelio je kralj Koloman različne povlastice, a papa Grgur IX. potvrdio ih je godine 1239. Pečat te biskupije sačuvao nam se još iz godine 1374.«

Za 415 godišnjega turskoga gospodstva nije bila crkvena katolička oblast u Bosni onako osigurana, kako je to danas. Današnji sv. Otac papa Lav XIII. osnovao je godine 1881. u Sarajevu nadbiskupiju. — Prvim je nadbiskupom imenovan iste godine Hrvat dr. Josip Stadler.

Prva je briga bila novoga nadbiskupa, da se sagradi dostojni hram u sijelu nadbiskupije. To mu pođe i za rukom. Za kratko vrijeme podignuta je krasna stolna crkva Presvetoga Srca Isusova i to usred Sarajeva, gdje se stječu glavne ulice Ferhadija i Čemaluša.

Stolna je crkva sva od kamena. Ima dva usporedna 44 metra visoka tornja. Nutarnjost crkve dijeli se u tri broda, koje rastavljaju visoki stupovi. Divni su svodovi iznad stupova. Zidovi su i svodovi crkveni prekrasno bojadisani troškom od 8.500 for. Divne su dvije slike u svetištu iz staroga i novoga zavjeta i to: »Bog daje deset zapovijedi na Sinaju« i »Isusova propovijed na gori«.

U čitavoj su crkvi samo tri žrtvenika. Najskupocjeniji je glavni žrtvenik, sagrađen od samoga mramora. Lijepo se ističe usred crkve s desne strane krasna propovjedaonica, a s lijeve iza ulaza krstionica od bijelog mramora. Na pjevalištu su krasne orgulje, načinjene u Zagrebu.

Preljepim su uresom te stolne crkve prozori, na kojima su naslikane u najživljim bojama divne slike. Ispod slika su imena blagih darovatelja, koji su što poklonili. Na prvom je mjestu ispod oltara Bl. Djevice Marije i previšnje ime premilostivoga našega vladara. Sva je crkva sagrađena milodarima. Crkvu su počeli graditi godine 1884., a dogotovljena je bila godine 1889. Kod ulaza u crkvu s desne strane postavljen je ovaj natpis:

Za pape Leona XIII.,
za cara i kralja Franje Josipa I.,
za ministra B. pl. Kallaya,
za poglavice zemlje Iv. bar. Appela,
za nadbiskupa dr. Josipa Stadlera
bješe ova crkva sagrađena po arhitektu
Jos. pl. Vancašu.

Dne 14. rujna 1889. posvećena.

O, kako ti godi, kad razmatraš divni taj hram, koji je sagradila sloga i ljubav bratska na slavu svevišnjemu Bogu.

U ulici Franje Josipa uzdiže se grčko-istočna metropolitanska crkva. Crkva se ističe svojom veličajnošću. Osobito su krasno izgrađeni svodovi. Unutarnost je crkve također krasna, a osobito su lijepi i bogato urešeni stupovi, što drže svodore. Naročito je vrijedno razmotriti zlatom urešeni, skupocjeni ikonostas. Ta crkva nije jako stara. Posvećena je tek godine 1870., a stajala je okolo 200.000 forinti.

Grčko-istočnoj crkvi u Bosni ima također tragova još u starim vremenima, jer se znade za grčko-istočne samostane. Nuvodi su spadali pod vlast susjednih srpskih vladika. Istom u XIV. stoljeću imali su bosanski grčko-istočnjaci svoga biskupa. On je stolovao za domaće bosanske vlade u Mileševu, a iza propasti bosanskoga kraljestva prenese svoju stolicu u Sarajevo.

Uz vjeru katoličku, grčko-istočnu i bogomilsku otvorili propast bosanskoga kraljestva godine 1463. vrata novoj vjeri osvojitelja Bosne — islamu ili vjeri Muhamedovoj.

Kako se je brzo učvrstila vlast Osmanlija u Bosni, tako se je raširila i muhamedanska vjera, pa je uhvatila korijen u svoj Bosni i Hercegovini. Poglavar je muhamedanske crkve u Carigradu, te se zove Šeik-ul-Islamā, a pokorni su mu svi svećenici i službenici crkveni. Oni se zovu hodže, imami, mujezini, derviši i kajmi. Svi oni vrše različne poslove bogočasti i nauke bilo u bogoslovnim školama (medresama) bilo u džamijama.

Džamija ima u Sarajevu sva sila. Od svih džamija je najveća, a i najukusnije građena Begova džamija. Sva je od kamena, a vele, da joj nema para do Carigrada.

Ogromni svodovi Begove džamije građeni su na način Sofijine mošeje u Carigradu. Dizu se gotovo usred Sarajeva, a najviša

munara iznad njih (60 metara) kazuje ti, da je to prva džamija. Dvorište je pred Begovom džamijom ukusno ograđeno zidom. Usred dvorišta je krasno građena česma (šadervan), iz koje na sve strane prska studen-voda. Tu pobožni muhamedovci čine avdes, t. j. peru

Begova džamija u Sarajevu.

se, prije ne-
go će poći u
džamiju na
klanjanje. Čitavo
dvorište pred dža-
mijom zasjenjuju
široke grane ogro-
mne lipe, stare pre-
ko 300 godina. —

Pred ulazom u džamiju po-
dignuto je po istočnom na-
činu predvorje s kamenitim
okruglim stupovima. Tu ima
silešija sandala, opanaka i

papuča za one, koji bi htjeli da stupe u džamiju. Čuvar džamije uvijek je ondje, jer nitko ne smije da uđe obuven u svojoj obući. I mi natakosmo nekačove omašne drvene papuče i stupisimo u tu čuvenu džamiju. Ne zadirajuju tu čovjeka premnogi uresi, ka-

kovih viđaš u drugim hramovima. Sve je tu prazno, a duša ti se uznaša osobitim čustvom, kad gledaš divnu građevinu. S visokih okruglih svodova spuštaju se prekrasni svjetionici. Veliki nutarnji prostor dijeli se na tri dijela. Zidovi su urešeni slikarijama po istočnom arapskom ukusu. Tu i tamo vide se natpisi arapskim slovima iz korana. Po podu su razastri krasni sagovi. U toj se džamiji čuva i sag, kojim je bio pokriven Muhamedov grob.

Nad vratima glavnoga ulaza u džamiju je mramorna ploča s poduljim arapskim natpisom. Tu stoji pisano, da je tu džamiju podigao glasoviti bosanski paša Usrev beg. On je u dvaput bio bosanskim pašom godine 1518. i 1531. Znamenit je kod zauzimanja Jajca. Nu ne samo da je Usrev beg bio hrabar junak u boju, već je i veoma zaslužan za poljepšanje glavnoga grada Sarajeva. On je sagradio u Sarajevu više znamenitih zgrada, pa osim spomenute još i Carevu džamiju. Usrev beg je godine 1542. pao na bojnom polju u Crnoj gori. Kraj džamije mu je u dvorištu podignuta krasna grobnica, u koju je preneseno i sahraneno njegovo tijelo.

U dvorištu je još toranj s turskom urom i blizu česme aršin. Aršin je kamen, na kojem je zabilježena mjera turskoga aršina ili rifa. Postavio ga je neki paša, da se na njem može svaki stanovnik u svako doba uvjeriti, nije li ga prodavalac prevario.

Kraj džamije je početna škola ili mejtef, iz koje prelaze đaci u medresu. I inedresa ima blizu džamije. U njoj se učenici uče, ali su udešeni i stanovi. I tu je medresu utemeljio slavni Usrev beg, da se u njoj uzbajaju budući mujezini i hodže.

Careva je džamija manja od Begove. Sagradio ju je isti Usrev beg i posvetio sultanu ili caru.

Nije daleko, kad si već na toj strani Miljacke, do još jednoga krasnoga spomenika na Usrev bega. To je velika i krasna zgrada Konak, u kojem stanuje današnji poglavica Bosne i Hercegovine. Nedaleko su divne zgrade okružnoga i vrhovnoga sudišta. Lijepu skupnu sliku tih zgrada popunjaje sa zapada na Filipovićevu trgu velika vojarnica, koju je sagradio godine 1851. Omer paša.

Sa Čaršije skrenusmo u Ghazi-Isa begovu kupelj. Čuditi se moraš krasnoj uredbi toga kupatila. Muhamedovci mnogo drže do kupanja, a i vjera im nalaže, da se Peru i kupaju. Zato je i za turske vlade bilo u Sarajevu i drugdje dosta kupališta.

Blizu je i Tekija ili po našem manastir. Turski se samostanci zovu šehovi. Tu ima poredano 7 svete braće, koje je dao u staro

vrijeme pogubiti neki paša. Za spomen nevinosti njihove podignuti su im spomenici, gdje leže jedan do drugoga. Vjernici dolaze ovamo na molitvu.

Kroz široku ulicu Čemalušu dojurili smo konjskom željeznicom do velike, krasne zgrade zemaljske vlade. Od novih zgrada, kojima se je Sarajevo iza godine 1878. poljepšalo, u prvim je redovima ova veličajna dvokatnica u obliku ogromne pačetvorine. U toj su zgradili sve najviše bosansko-hercegovačke oblasti. Tu je i zemaljska tiskara, premda ima u Sarajevu još tri tiskare. Oko zgrade su cvjetnjaci i drvoređ. Za turske vlade bilo je tu groblje, pa se i danas u drvoredu opažaju tragovi tomu.

Nedaleko je i stara Ali-pašina džamija. Sagrađena je godine 1560. Da je jako stara, dokazuju i one starodavne, ogromne lipe. Prigodom zauzeća Sarajeva bio je kod te džamije krvav okršaj između ustaša i austro-ugarske vojske na 19. kolovoza 1878.

Ulicom Franje Josipa dođe se opet do šetališta, gdje je krasna zgrada vojničkoga časničkoga zabavišta. U blizini napram Miljacki su divni prosvjetni dvori. Tamo je velika gimnazija s učiteljskom školom i vježbaonicom, pak onda krasna još zgrada s konviktom za učiteljske pripravnike. Skup tih zgrada i svaka pojedince mogla bi biti uresom svakoga i najvećega grada.

Za turske uprave teško je bilo za prosvjetu i nauku puka. Onda se ni u Sarajevu nije mislilo na podizanje kakovih škola, a kamo li u manjim mjestima. Sve je bilo pušteno na volju crkvenim općinama. Zato si je glede katolika stekao osobitih *zasluga franjevački red*, pa i sestre milosrdnice. One su došle iz Zagreba još godine 1871., ter su u Bosni raširile svoje djelovanje za prosvjetu.

Današnja uprava Bosne i Hercegovine kako se brine kako za sve, tako i za podizanje raznih škola. Da vidimo samo, koliko se je iza zaposjednuća Bosne i Hercegovine podiglo škola u Sarajevu. Godine 1879. otvorena je realna gimnazija, koju su već god. 1883. pretvorili u gimnaziju; iste je godine otvorena i djevojačka škola i vojnički konvikat; g. 1880. gradska osnovna škola; g. 1883. pravoslavna akademija; g. 1884. trgovačka škola i privatna ženska učiteljska škola, god. 1886. učiteljska škola i učiteljski konvikat, pak radionica za umjetnički obrt; g. 1887. škola za kovače i kolare i serijatska sudačka škola; g. 1888. radionica za tkanje ćilima; g. 1889. tehnička srednja škola; g. 1893. katolička bogoslovija, zanatlijska škola, dječačko sjemenište itd.

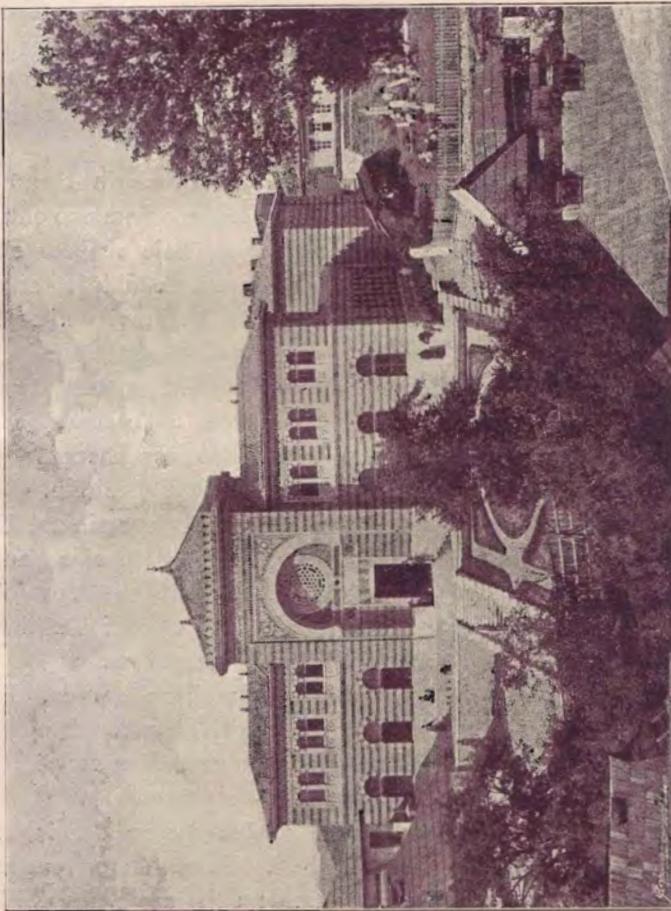
Osim gimnazije, učiteljske škole i učiteljskoga konvikta, valja da još posjetiš svakako i šerijatsku ili sudačku školu. Ta je zgrada u ulici Čemerlinu, a do nje se dolazi malim uzvisicama. Stranca se osobito doima ta divna zgrada sa svojim sloganom i živim bojama. Čini ti se, da si pred kakovim vilinskim dvorcem. I okoliš zgrade je prama cijeloj zgradu ukusno pritegnut. Pred uzvisitim stubama k ulazu rasprostrli se šareni sagovi zelenila i cvijeća i ne znaš ~~što~~ bi prije pogledao. A tek unutri! Između silesije krasnih pobočnih stupova raširila se dva predvorja ili dvorišta ukrašena krasnim česmama. Tu se Perušićevi mušlinski đaci prije nego li će u džamiju na klanjanje. Kuća je jednokatnica. U prizemlju je džamija i sobe za obuku i učitelje. Krasnim stubama uzlazi se na otvorene hodnike prvoga sprata, gdje su pisarne, knjižnice i škole. Šerijatsku školu polaze samo muhamedovci i to odrasli poslije 20. godine. Prije toga treba da svrše ruždaju ili donju gimnaziju. Nauka u šerijatskoj školi traje 5 godina. Iza svršenih nauka postaju vježbenici, a poslije kadije ili uči.

Razmotrivši krasnu unutarnju uređbu toga naučnoga zavoda, krenusmo u zemaljski muzej. Danas je još muzej u krasnoj zgradi društva zemaljskih inovnika, u kojoj je i poštarski ured, tiskalnice i crkve. Krasni taj zavod za sabiranje bosanskih i hercegovačkih starina i prirodnina otvoren je godine 1888. Tko god dođe u Sarajevo, ne propusti, a da ne posjeti sarajevskoga muzeja. Tu je skupljeno najraznoličnijih starih ostanaka, koji su iskopani iz zemlje, i po kojima se upoznava najstarija povijest ovih zemalja. Osim starina ima tu nebrojeno mnoštvo i drugih rukotvorina, životinja i stvari iz sva tri carstva prirode. Čitave sate mogao bi ostati u tom muzeju i još se ne bi sit nagledao raznovrsnih i zanimljivih stvari.

Na zapadu Sarajeva, u dolini Koševe, podigla je zemaljska uprava godine 1894. divnu zemaljsku bolnicu. Bolnica se sastoji od mnogih nuzgrada, koje su se okupile oko glavne zgrade. Sve zgrade zauzimaju prostor od 6.500 četvornih metara površine. Ta je zgrada ures i dika Sarajeva i cijele Bosne.

Kad smo se nadivili tim zgradama i njihovoј uredbi, hajd opet na Čaršiju. Tu se ne možeš nikada dosta da nagledaš sarajevskoga života. Podigle se tu krasne trgovачke kuće, al se uz njih prislonile i niske drvenjare sarajevskih sitničara, kramara i zanatljija. Ulice su u tom kraju gdjegdje pristojne širine, no gdjegdje tako uske i isprepletene, da je to posebni kraj i svijet Sarajeva. Čaršija

se sastoji sigurno od 60 takovih ulica i uličica. Svuda ne ćeš naći ni uzorne čistoće, jer je svuda trgovina i zanat. U jednom kraju Čaršije stali mesari, ondje se u uskim uličicama ponamještali sami kovači, bravari, kotlari; tamo opet strojari, kožari, opančari. Sve

Šerijatska škola u Sarajevu.

se to miče, radi, vrti, trguje za bijelu krajcaru. Svi zanatlji rade svoj posao otvoreno na ulici pred tvojim očima.

A kako se trguje? Zanimljivo je to stranomu čovjeku, kad razmatra taj raznoliki metež sarajevskih nižih trgovaca i zanatlja. Muhamedanski trgovac je šutljiv, pak sjedi mirno prekrštenih nogu na podu ili čilimu. On se ni ne obazire na ljude, koji prolaze, već

samo mota i pripaljuje cigarete ili puši na čibuk. Nema on mnogo potreba ni za hranu ni za ino. Nema s njime ni cjenjanja. Malo riječi, gotov posao. Ako ti nije cijena po čudi, ne popušta on, već meće stvar na mjesto i puši dalje.

Dok mirni, šutljivi muhamedanac sjedi kraj svoje robe, dотle sarajevski potomci svojih španjolskih predaka hvataju prolaznike i očima i rukama i kretom i vikom, da makar štogođ od njega kupe. Španjolskih židova ima u Sarajevu mnogo. Oni su se doselili u Bosnu još prije 300 godina. Bave se najviše trgovinom. Zanatima se bave pripadnici inih vjera.

Zanimljivo je na Čaršiji motriti brze radove tih raznoličnih obrtnika. To je nešto sasvim posebna, čim se samo Sarajevo odlikuje. I radionica i dućan eto ti skupa. Ima stvari, koje majstor odmah po narudžbi pred tobom zgotavlja. U izradbi nekojih stvari kožnatih, kositrenih, bakrenih, srebrnih Sarajlje su pravi umjetnici. A tko ne poznaje bosanskih sprava za pušenje: kamiša, lula i cigarluka? A tko se nije divio finomu vezivu srebrnim i zlatnim žicama? Bosanci su u tim vještinama odavna majstori, a bosanska je roba te vrste poznata po dalekim mjestima i gradovima Evrope.

Na Čaršiji dođe se ulicom Franje Josipa u Bezistan. To je priprosta, ali ogromna zgrada. I nju je sagradio spominjani Usrev beg. Nekoć su u njoj našli zakloništa putnici. Pa što je danas u njoj? Sila trgovaca i trgovčića svih vjera, a ponajviše španjolskih židova. U Bezistanu ima 90 dućana. Glasovit je bio i Tašlihan sa svojih 60 dućana, nu on je poslije stradao od požara.

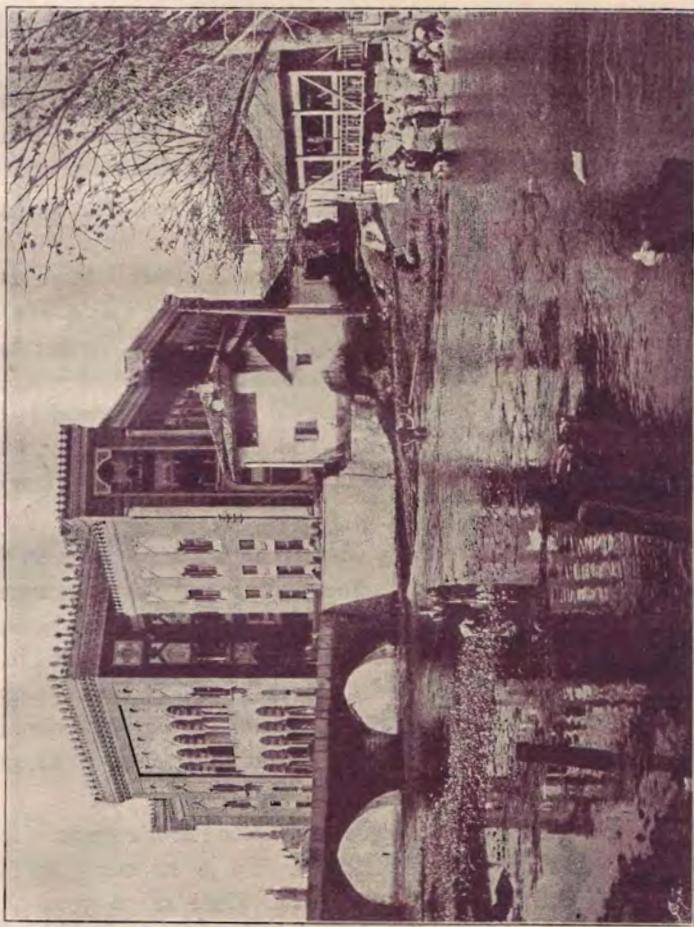
Trgovinu pospješuje danas još jedna lijepa zgrada. To je gradska tržnica između ulica Ferhadije i Čemeluše. U njoj ima preko 20 mesara, zatim nekoliko prodavaonica za ribe, cvijeće, voće i zelenje.

Šetajući se krasnom Appelovom obalom, pa onda Latinlukom, eto nas pred Kiraet-hanom na Bendbaši. To je staro i najmilije sastajalište sarajevskih muhamedovaca. Tu je uz obalu Miljacke krasna zelenila i hlada. Ima tu novina, kave, duhana, pa se bogatija vrsta ljudi tuj bezbrižno zabavlja.

U blizini je divna zgrada gradska vijećnica, koju muhamedanci zovu beledija. Sagrađena je istom prije godinu dana, te je pravim uresom cijelom Sarajevu.

Ferhadijom ulicom doći ćeš opet u okoliš stolne crkve i nadbiskupskoga dvora. U tom okolišu ima i većih trgovina i kavana.

Tu se dolazi na kavu i bogato, a crna kava svakidanja je hrana. Mnogi muhamedovci ispiju dnevice na desetke findžana kave. A kako ne bi, kad je dobra i jevtina. Ima je i po 2 novčića! Dakako da je u gospodskim kavanama mnogo skuplja. Dođi muhamedovcu u dućan ili u kuću

Gradsko vijeće u Sarajevu.

s kojim njegovim znancem, odmah se nosi crna kava, pa ma to bilo i do podne. Bilo bi zamjere, da zahvališ i ne primiš.

Ali čim se još može podićiti krasno Sarajevo? Sredinom grada juri električna željeznica a mnoge su ulice asfaltovane. Grad se rasvjetljuje električnim svjetlom, a od velike je i neprocjenjive

vrijednosti vodovod, koji opskrbljuje čitav grad čistom, zdravom vodom. Električno je svjetlo uvedeno u Sarajevu godine 1896., pa se može ako užtreba rasvijetliti njime prostor od 10 četvornih kilometara površine. Sarajevski je vodovod dogotovljen godine 1891. troškom od 600.000 for. Voda dolazi s istočnih bregova iz vrela potoka Mošćanice. Vrelo je 7 kilometara daleko od Sarajeva. Staro Sarajevo nije imalo ni izdaleka tomu naličnih uredaba, pa je toliko puta stradalo i kugom i gladom i čestim požarima.

Kada smo tako pregledali najznačnije stvari u gradu, treba i da se uspnemo na staru tvrđu. Tu je zametak Sarajeva. Otuda će nam se otvoriti najdivniji vidik na bijelo Sarajevo i divnu mu okolicu.

Bilo je pred sunčani zapad, kad smo se oputili uz Miljacku pa na Bendbašu. Zakrenusmo u dražesnu dolinicu, gdje Miljacka mili. Prođosmo ispod visoke stijene Jekavca. Eto nas i blizu izvrsnoga vrela Pjenkavca, zatim ispod pećine u tunelu i opet između visokih pećina, gdje romoni Miljacka. Divan je to kraj, pa nije čudo, što Sarajlije grnu ovamo na šetnje i zabavice ili kako oni vele, „na teferić“. „A tko ne bi bio živ i veseo u toj božjoj prirodi! Eno onđe pjesme momačke i djevojačke, eno pastira i ovaca, eno dječaka, gdje veselo bacaju kamenje na nišan, igrajući se — „kamena s ramena“.

Ostrim zavijucima penjali smo se na brije, na kom su sunčani traci osvjetljivali još okolne zidine, kuće i visoke drvene munare. Po zavojima preko hridina eto nas i na vrhu brijege. Tu odahnusmo, a oči su nam kružile nad prekrasnim gorskim okolišem prama jugoistoku, kamo se vijuga cesta prama Goraždi i Foči. Tu su se isprebacale kose planine Borije s vrhom Gradištem. Na jugu eno visokoga Trebevića, kamo se uspinju prijatelji prirodnih krasota, da se onđe naužiju čista zraka.

Kroz stara gradska vrata uđosmo u ulice staroga grada. Strmo se spuštaju i bez reda te stare kaldrme. To je najstariji dio Sarajeva, jer nije nikada stradao od požara. Kuće su tu gotovo sve drvene. Svojim starinskim oblijem podaju čovjeku čudnu sliku nekadanjega života. U gradu ima i 8 džamija, a najstarija je sagrađena još godine 1586.

U postanku grada slabo se što znade. Hrvatski povjesničar Vjekoslav Klaić veli ovo: „Tamo gdje je danas kašteo ili stari grad sarajevski, stajaše u srednjem vijeku grad Vrhbosna, koji bijaše glavno

mjesto u župi vrhbosanskoj. Polovicom XVI. stoljeća poče se grad nazivati novim imenom Sarajevo. Dva bosanska plemića, poturice Sokolović i Zlatarović, sagradiše u to donju varoš uz Miljacku, a poljepša ju znatno Usrev beg, zet turorskoga cara.«

U Sarajevu je bilo dosta buna i ratovanja. Na svom slavodobitnom putu kroz Bosnu došao je i princ Eugen Savojski godine 1697. pod Sarajevo. On je dao sav grad spaliti, a 40.000 kršćana oslobođio i poveo sa sobom u Slavoniju. O toj Eugenovoj pobedi ispjeva i Andrija Kačić-Miošić pjesmu, u kojoj veli i ovo;

Koliko je pusto Sarajevo,
Šer bijeli, gn'jezdo trgovacko,
Svega ga je princip osvojio,
Sa četiri strane užegao.

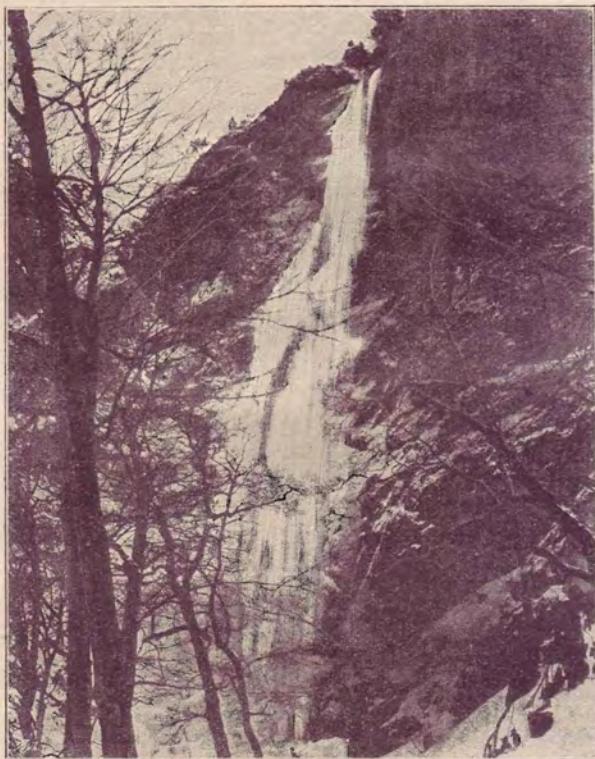
Vojska mu se u skrlet obuče
Sve bogastvo iz njega izvuče,
Pak se vrati ravnoj Slavoniji
Pjevajući, konje igrajući!

Za bosanskoga ustanka godine 1878. napala je austrijska vojska na 19. kolovoza pod generalom Josipom Filipovićem s dvije strane Sarajevo. Uz siloviti otpor ustaša ga je zauzela. Kroz sjeverna gradska vrata unišao je slavni Filipović u tvrđu. Tu se nalazi i spomenik palim vojnicima.

Misleći tako na prošlost Sarajeva, sjedili smo na priprostoj klupi kod nekoga staroga kavedžije, dok nam je on pričao svoje doživljaje kod zauzeća Sarajeva.

U to odosmo k bijeloj bastaji, da se nagledamo slike još nikad neviđene. O, kako je divna, neopisiva slika Sarajeva s te uzvišene točke! Ona milovidna ravnica, oni valoviti zeleni humci, oni daleki vrhunci, ona umiljata Miljacka! Na džamijama pokazivalo se već svjetlo iza akšama (večernji zov hodžin), a malo po malo bila je ona nepregledna gomila i mješavina sarajevskih kuća i ulica sva u svjetlu. Sve Sarajevo titralo je u tisućama plamećaka, a sve ljetno obzorje treptilo je nebrojenim nebeskim zvijezdama. Dugo smo motrili tu čarobnu sliku, tu nedostiživu panoramu razsvijetljennoga Sarajeva s različnih točaka gradskoga bedema. To je bila nezaboravna večer. I ne mogu e nikada zaboraviti.

Osim na bedeme stare tvrđe imaju Sarajlije i drugih lijepih šetnja okolo Sarajeva. Dražesna je iza tvrđe dolina Mošćanice i njezini izvori, iz kojih se dovađa u Sarajevo pitka voda. Na utoku Mošćanice u Miljacku krasno je pristanište i sastajalište gosti iz Sarajeva. Otuda nije daleko ni do Kozje ćuprije. Stari taj most građen je još u XV. stoljeću, pa je radi načina gradnje veoma za-

Slap Skakavac kod Sarajeva.

nimljiv. Dvije strme klisure na obim obalama Miljacke temeljem su mostu, koji se sastoji iz jednoga luka bez potpornih stupova.

Prohtjedne li se Sarajliji dalje šetnje na brda i vrhunce, eto mu krasna Appelova puta, koji će ga dovesti do Velike Kape. Odavle lako može na vršak šumovitoga Trebevića, otkuda mu puca prekrasan vidik na sve strane. S glavice Trebevića može dobro oko zahvatiti i tamne šiljke dalekoga crnogorskoga Durmitora.

Podulja no veoma zanimljiva šetnja od kakova tri je sata prama divnomu slalu Skakavcu. K njemu se dolazi pravcem, gdje se pruža Koševska ulica. Do slapa valja putovati kraj mjesta Nahoreva pješice ili na konju prekrasnim gorskim krajevima. Kad najednom iznenadi putnika u šumskoj tišini čaroban prizor, gdje se preko 80 metara visoke pećine ruši srebrni mlaz vode u gorski ponor.

Divna je sva okolica sarajevska, nu kao da stanovnici sarajevski najviše ljube i miluju biser tih ljestvica: svoju Ilijiju blizu izvora Bosne.

U Ilidži i na izvorima Bosne.

Kad smo već nekoliko dana bili u Sarajevu i razmotrili sve njegove krasote, nijesmo mogli propustiti, a da ne posjetimo njegova bisera, — Ilidžu i izvore Bosne.

Bila je nedjelja po podne. Sunce žeže, a znojna se svjetina žuri kao na jagmu, da ne zakasni na vlak, koji kreće prama zapadu Sarajeva u Ilidžu. Pa kad bi tko i zakasnio, lako mu za to. U ljetno doba polazi danomice i više vlakova u onu milovidnu okolicu, što je pukla oko potoka Željeznice i Bosne a na podnožju kršnoga Igmana (1.509 m.). No ipak i staro i mlado hrli, da samo što ranije dođe u one perivoje kupališne. Svakomu je milo, da što dulje proboravi ondje, gdje ga iza buke i meteža gradskoga pozdravlja vesela priroda i vesela svjetina.

Moj prijatelj i ja smo lagano izmjenjivali korake Appelovom obalom uz Miljacku. Razmatrali smo šarenu sliku svijeta svake vrste. Sve glavnije ulice bile su pune, a osobito one, što vode na gradski kolodvor. Pa to nije ni čudo. Svatko želi odmora; bogataš promjene, siromah zabavice i oduška iza mučnoga nedjeljnoga rada.

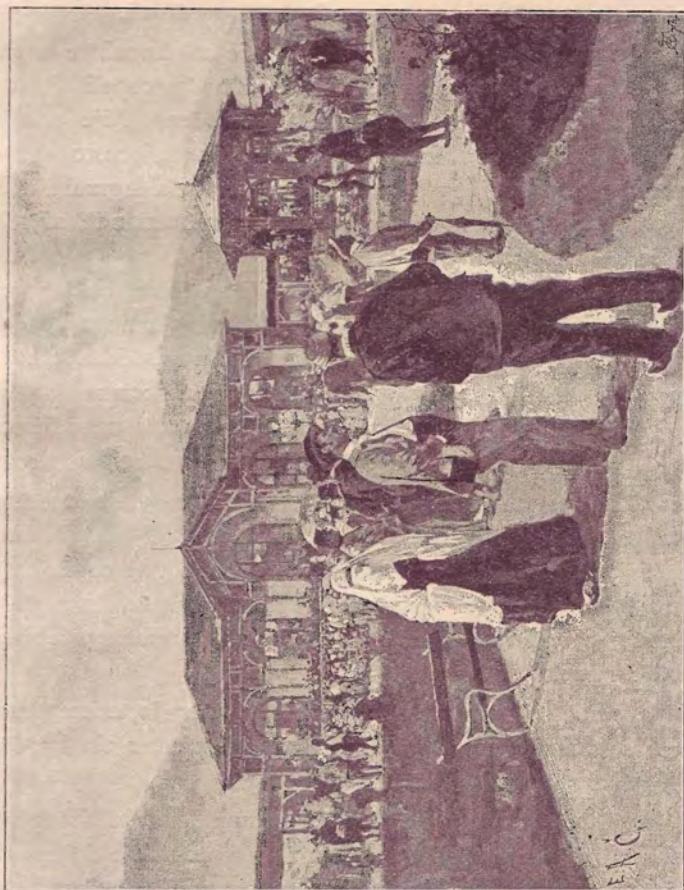
I na kolodvoru bilo je kao u mravinjaku. Sve se gura i mete, da što prije dođe do željezničke kartice. Željezničko zvonce zakuca kuc, kuc, kuc... i mi smo se već vozili, ostavljajući iza sebe veselo Sarajevo.

Lijevo nam je bila Miljacka, koja lagano vijuga milovidnim onim poljem. Tamo su se u blizini namjestili mnogi lijepi ljetnici, vrtovi i voćnjaci, da ti zaslade vidike kroz uske željezničke prozore. Izmjenična ta slika ne traje dugo. Za 20 časova već staje parni stroj kod postaje Ilidža. Ilidža je turska riječ i znači kupalište.

Kad si stupio iz željezničkih kola, najprije ćeš opaziti oko

sebe više krasnih zgrada. To su udobna svratišta ili hoteli. Dalje su lijepo kupališne zgrade. Najveći su hoteli »Bosna«, »Austrija« i »Hungarija«.

Između svratišta i okolo kupališnih zgrada prostrli su se prekrasni zeleni sagovi umjetno gojene ledine. Tu su se razgranile u skladnim oblicima vijugaste staze. Oko njih se kao s neba razasulo

Na kolodvoru Ildži.

šareno cvijeće. Divno li je tuj boraviti! Umjetna ruka vrtlarova stvorila je tu preugodno boravište za raznoliko općinstvo. Mnoštvo je ovdje domaćih i stranih ljudi, koji se uvijek rado navraćaju u taj rajske perivoj. Iza perivoja su krasni mladi drvoredi. Kad se ti drvoredi još bolje razviju, još će više poljepšati čitavu i onako dražesnu okolicu.

Ilidža nije ni izdaleka prije zaposjednuća Bosne imala ovako sjajno i gizdavo lice. Silnim općenitim napretkom Sarajeva napredovala je i Ilidža. Danas nema stranca, koji bi došao u Sarajevo, a da ne bi posjetio Ilidžu. Prije ne bi nitko ni pitao za nju.

Gdje je danas Ilidža, opstojalo je kupalište već u najstarije vrijeme. Već su stari Rimljani dobro za njega znali. Stari ostanci rimski, koji su nađeni u okolini Ilidže, glasno nam svjedoče, da su Rimljani znali kupališta i te kako cijeniti i uređivati.

I za turiskoga gospodstva znalo se je za kupalište u Ilidži. Turci su ga uzdržavali, pa su se vrlo često ondje kupali. Razumije se i samo, da je tada sve bilo jednostavno uređeno. Nije onda bilo nikakovih udobnih zgrada za kupanje, nego sve priprosto i za najveću nuždu. Istom godine 1866. dao je Omer paša sagraditi u Ilidži veliku gostionicu ili han, gdje bi mogli stanovati odličniji ljudi, koji bi se došli kupati.

Danas je to sasvim drugačije. Opazili su ljudi, koliko vrijedi to starodavno kupalište, pa još u tolikoj blizini glavnoga grada Sarajeva. Zato je i odredila zemaljska vlada, da se Ilidža preustroji i preuredi, da se iščiste vrela i da se sagrade krasne kupališne zgrade. To je bilo sve učinjeno i danas grne u Ilidžu godimice na tisuće svijeta, da uživa ondje sve koristi i krasote božje prirode.

Ilidža je sumporno kupalište. Glavno veliko vrelo uređeno je godine 1893. U tom vrelu izvire voda topla 58° po Celziju. U jednom časku daje to vrelo 18 litara tople i ljekovite vode. Posebni parni stroj tjera vodu u razgranjene cijevi pod zemljom na ono mjesto, gdje se voda sakuplja. Odanle se opet prema potrebi ohlađena vodi u kupališne sobe.

Za kupanje je podignuta velika glavna zgrada, a ima i mnogo manjih zgrada. Vrijedno je razmotriti uzornu uredbu tih kupaonica posebnih za muškarce i posebnih za ženske.

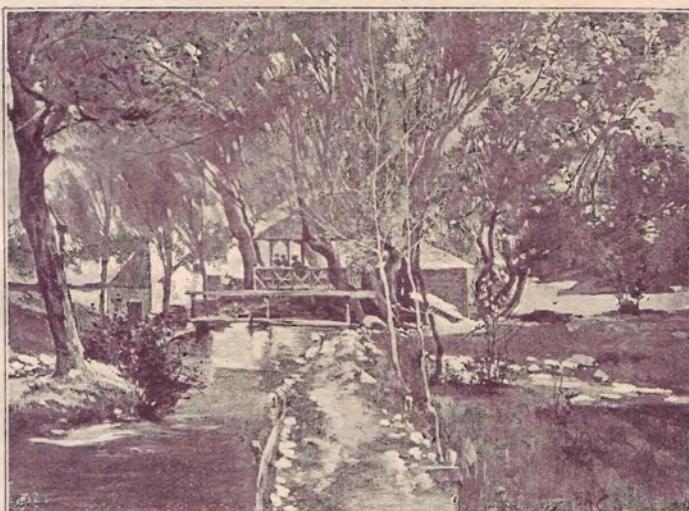
Voda je kupališnih vrela u Ilidži veoma ljekovita. Zbog svojih ljekovitih rudnih sastavina liječi ona mnoge bolesti. Ne dolaze s toga u Ilidžu samo zdravi i veseli ljudi, već ćeš naći i bolesnika, koji se ondje uz ljekovitu vodu i čisti zrak oporavljaju.

Okolicu Ilidže oživljuje i ukrasuje i tok potoka Željeznice, preko koje vodi i lijep željeznički most. Potok Željeznica dolazi s juga ispod planine Treskavice (2.128 m.), pa si utire put između gorskih uvala do sarajevskoga polja. Blizu Ilidže se slijeva u Bosnu.

Nu Željeznica i napaja Ilidžu pitkom vodom. Iz posebnoga umjetnoga zdenca tjera se voda strojem kroz cijevi u pojedine zgrade.

Okolo kupališnih zgrada ima krasnih ljetnikovaca i kuća, a svojom ljepotom odlikuje se u Ilidži i narodna osnovna škola. Na željezničkoj pruzi, koja zavija dalje na jugozapad, uzdiže se zgrada željezničke postaje. Ona pruga, što dovaža općinstvo do Ilidže, odvaja se od glavne željezničke pruge.

Nedaleko Ilidže preko potoka Željeznice stere se Butmir, gdje se je našlo već dosele mnogo znamenitih iskopina. To su mjesto posjetili godine 1894. mnogi učenjaci iz prvih gradova Evrope, kad

Izvor Bosne.

su bili na učenjačkom sastanku u Sarajevu. U Butmiru ima i uzorni zemaljski gospodarstveni zavod. U blizini se pružilo polje, na kom se svake godine drže utrke konja. Trkalište je dugo 2.400 metara.

Dražesnu okoliš Ilidže zarubljuju sa svih strana gorske kose i obronci susjednih gora. Ima tu i vrletnih vrhunaca, od kojih su najzanimljiviji Igman i Trebević.

Do podnožja Igmana vodi od Ilidže kao po stolu ravna cesta. Duga je 3·5 kilometra. S lijeva i desna te ceste reda se bujno, mlado kestenje. Zbog kratkoće vremena sjedosmo u omnibus i nadosmo se za par časova pod Igmanom na vrelima Bosne.

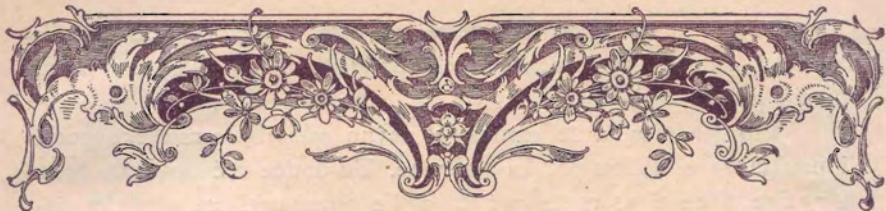
Baš se sunce spremalo, da sjedne na počinak, kad nam prosu još nekoliko trakova, da nam se samo u većem sjaju prikaže ključanje matice Bosne.

Dugo smo obilazili, hodali i zastajkivali, da se nagledamo te žive, nepromjenljive slike. Tik ceste ispod starca Igmana iskakuje između pruža Bosna. Voda ključa prekrećući kamenje na deset metara širine, ter se jakim mlazovima žuri preko valutica u svoje prvo korito. No eno na drugom mjestu još jačih izvora, ali ne onako širokih. Ima i takovih mjesta, gdje voda potiho mili iz silnoga pijeska. Malko dalje i eto maloga jezera. Iz njega se je već kadra voda tolikom snagom kretati, da su ju ljudi upregli, pa im tjera pilu.

Krasno li nam je bilo razmatrati taj živahni rad vode! Najposlije smo sjeli pod stare topole, da se kraj vode odmorimo i okrijepimo. Okretni gostioničar imao je pečenih pastrva, pa kud ćeš slasnije hrane a na izvoru Bosne!

Do željezničke postaje krenusmo pješice. Tiho večernje sumračje spušтало se је nad cijeli dražesni okoliš. Romon ojačane Bosne šiljao nam je posebne pozdrave za sretan sutrašnji put na Ivan planinu.

Preko Ivan-planine.

Na bosansko-hercegovačkoj željezničkoj najzanimljiviji je komad puta onaj od Sarajeva do Konjica. Sva zanimljivost toga puta okupila se oko Ivan-planine.

Neće te ona duduše zadiviti i iznenaditi svojim visokim sniježnim vrhuncima kao njezini susjadi Bitovnja, Bjelašnica, Zec i Prenj.

Planina Ivan pružila se od sjeverozapada prama jugoistoku između rijeka Bosne i Neretve, da bude razvodnjem gorjem Jadran-skoga i Crnoga mora. Sa sjevernih njenih obronaka hrle potoci u Bosnu, a s južnih u Neretu. Prva ih šalje Crnomu, a druga Jadrankomu moru. Ivan-planina je ujedno gorsko sedlo, koje se je uzdiglo na granici između ponosne Bosne i junačke Hercegovine. Visoka je samo kojih 1.010 metara. Zarasla je bukvom, jelom i drugim drvećem. Puna je dolova, prodola i pećinastih gudura. Iz njih pišti, izbija na sve strane voda, slijevajući se podnožjem brijege u svoje potoke.

Od najstarijih vremena vodila je cesta preko Ivan-planine. Njom se je putovalo pješice i na konjima po više sati i dana iz Sarajeva u Konjić, Mostar i dalje. Tada se je teško putovalo. Bilo je to pogibeljno i zbog zvjeradi i zbog zlih ljudi. A što istom, kad je putnika zateklo nevrijeme u gustim šumama! Danas juri parni stroj preko Ivan-planine, spajajući poput lastavice za par sati Bosnu s Hercegovinom i Jadranskim morem.

Okrenusmo leđa bijelomu Sarajevu. Za čas smo bili u Ilidži, tom biseru Sarajeva. Gledaš još amo tamo po pitomom sarajevskom polju, dok željeznička kola ne projure onim lijepim željeznim mostom preko potoka Željeznice. Za čas doleti željeznička do postaje

Blažnja. Na to se željeznička cesta sve više vijuga između zelenih humaka, da te i neznajuće odvede podnožjem Ivan-planine u pravi njezin gorski kraj.

Eto Hadžića, a željezница je davno ostavila sarajevsko polje i uvukla se u dolinu potoka Žujevine. Tu dotiče već po malo brda i pećine. Oko ti se može već do volje pozabaviti na okolnim šu-

Na vršku Bjelašnice.

mama, prodorima i visokim vrhuncima. Okolo naokolo crne se šume, da podadu trgovcima svoje neiscrpivo blago. Kod postaje Pazarića izašlo iz željeznih kola nekoliko putnika s dugim okovanim štapovima i torbama o ramenu. Oni su se odavle počeli uspinjati na 2.067 metara visoku goru Bjelašnicu. Navrh gore Bjelašnice su puste hridi i kamenje. Za putnike je ondje sagrađena prostrana kuća

s tornjem za razmatranje okolice i prirodnih pojava. S toga tornja puca divan vidik na daleko i široko i preko hercegovačkih granica.

Od postaje Pazarića do Tarčina se mjestimice znatno uzdiže i spušta željeznička pruga. Tek iza Rasteljice počinje pravo uzdizanje željezničkoga puta. Iza Rasteljice počinje na pruzi i zubača. Ona je smještena u sredini među prugama, da hvata odozdol željeznički stroj i da mu tako olakša teško uspinjanje. Pa nije to šala. Parostroj poče sustajati i teško soptati poput izmučena starca putnika. Zubačom si pomaže parni stroj na Ivan-planini put na 15155 metara duljine. Što je željeznicu sporije išla, to smo mi više uživali zbog prelijepih vidika. Ovdje se isprebacali i humci i bregovi i šume, ondje se opet strmo usjekli prodori gorski, kojima šumi kroz rasjekline pjenasta voda. Svaki korak, svaki pogled pruža ti nove sve zanimljivije prirodne slike.

Još jedan zavoj i eto ti pred očima jednokatne kuće, kraj koje stade umoren stroj, da malko otpočine. To je postaja Ivan na malom zaravanku, na najvišoj točki cijele željezničke pruge.

Tik postaje puklo je crno polukružno zjalo u tajinstvenu nutritinu brijege. To je prvi tunel ili prorov od Sarajeva. Dug je 648 metara. Nad silnim njegovim zidom diže se još čitava silesija od brijege, na kom je zarasla bukova i crnogorična šuma. Zanimljivo je zaviriti prije odlaska vlaka u tu crnu dubinu. Mala svjetla točka — drugi otvor — pokazuje ti, gdje je svršetak prorova. Nad prorovom je kod postaje natpis :

Franjo Josip I. 1891.

Na vršak Ivan-planine vodi od postaje lijepa cesta. Onuda je vodio prije stari put u Hercegovinu. Ondje bi putnici stajali i odmarali se u turskom hanu. Divan li je tamo gorski zrak, ali koja hasna, kad te zvižduk stroja zove već na odlazak.

Visina željezničke pruge u prorovu iznaša 876·6 metra. Tu je ujedno među između Bosne i Hercegovine.

Odmah iza prorova zavija željeznicu naglo, pripravljući ti svakim časom novih čarobnih slika. Što smo se prije ulaza u prorov uspinjali, to smo se sada opet zubačom spuštali sve dublje u divne hercegovačke krajeve.

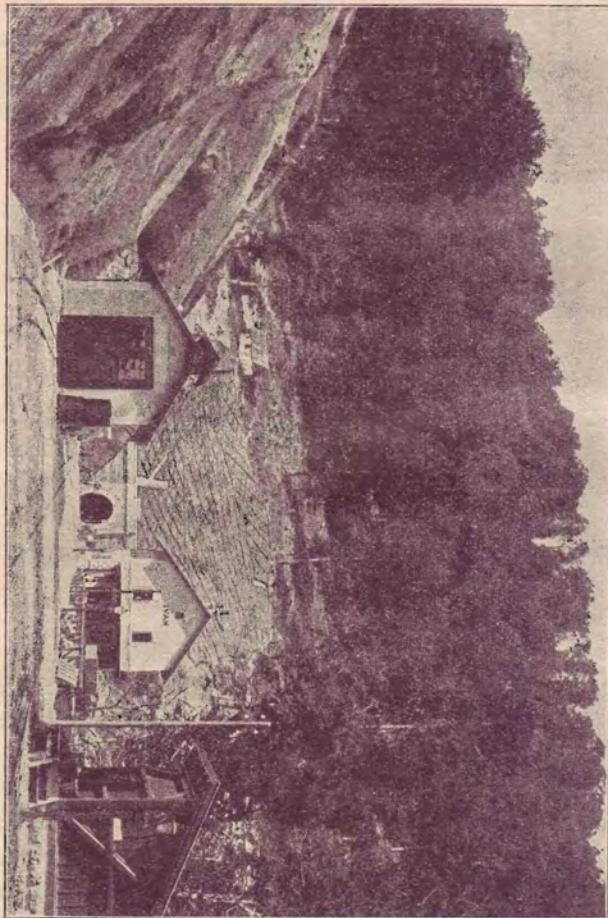
Tik puta se uzdigao strmi šumoviti obronak brijege Preslice. Što je već sam gdjekoji klisurasti briješ oštr i visok, to ga one šiljaste vršike crnogorice digle nebu pod oblake.

Brzo se spušta željeznicu. Uvala za uvalom, dol za dolom.

Tamnozelene šume, bujne gorske livade, pa i ječmena i zobena polja, sve se to ispremiješalo takovim skladom, da ga se nikako nijesi kadar dosta nagledati.

U tim krajevima nigdje ne manjka vode. Osobito su krasne uvale, kojima se bacaju i sunovraćuju divljim šumom Dubočki potok

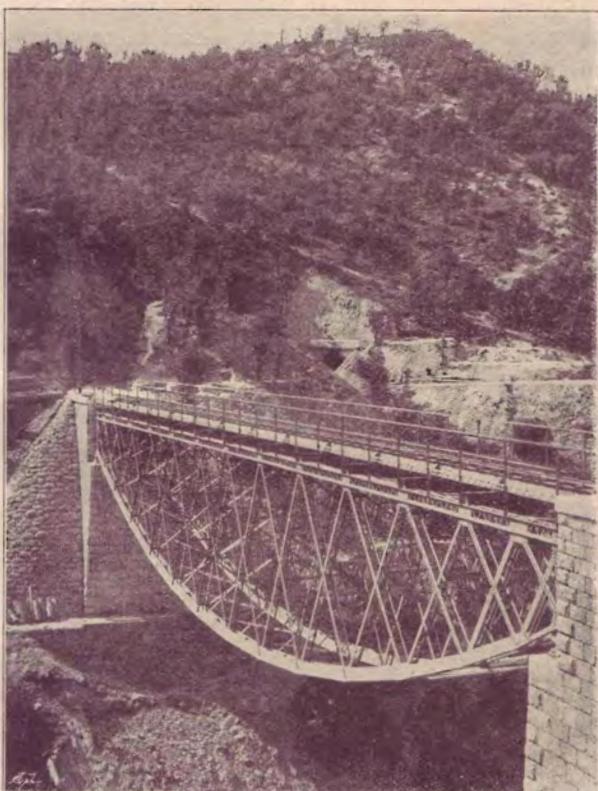
Postaja Ivan s tunelom.

ispod 1743 metra visoke pećine Lisine i Trešanica ili Bradina blizu postaje Bradine.

Od postaje Bradine do Brđana ima 16 kilometara, koji pružaju putniku prezanimljivih okolišnih prizora. Ne znaš, što da prije pogledaš, kuda li da se prije okreneš. Željezni stroj sopoće i juri po

klisurama, kamenim bočinama gore, preskakujući i obilazeći krasnim vijaduktima (visoko uzidan put za željeznicu), sad ponore, sad kolnik. Kolnikom doduše rijetko susrećeš kola, nego tek po koje naprćeno magare ili konja. Na to 16 kilometara puta projuri petput željeznica kroz omanje prorove, a preko mnogih željeznih mostova. Na više mjesta ruši se sa pećina voda pjeneći se poput mlijeka u du-

Lukin ponor.

binu i tvoreći na mnogim mjestima krasne slapove. Osobito su zanimljivi na tom putu krajevi oko Donje Bradine i Lukina ponora. Preko Lukina ponora sagrađen je divan željezni most s ogromnim gvozdenim lukom.

I dok ti u te doline dopuhuju blagi hercegovački vjetrići, dotle ti oči blude po raskidanim glavicama spomenute već Bjelašnice i

divljega Prenja (2.102 m.). Njihove sive glavice znadu i o Petrovu i o Ilinju osvanuti pod bijelim, sniježnim kapama.

Dalje se spušta željeznična nebrojenim zavojima u uvale i nizine, koje te živo sjećaju kraškoga gorja u hrvatskom Primorju ili Dalmaciji. Šuma sve više nestaje. Zato te pozdravlja po malo plemenita zastupnica bilinskoga carstva — vinova loza, kakove nijesi mogao susresti u Bosni. Vinova loza, po koje smokvino stablo, pitomo kestenje i onaj topli južni zrak — sve te to očito sjeća, da si u blizini Neretve.

Već se željeznična prihvatala i umiljate doline oko Trešanice. Iza postaje Podorašca eto i žuđene Neretve, eto Konjica!

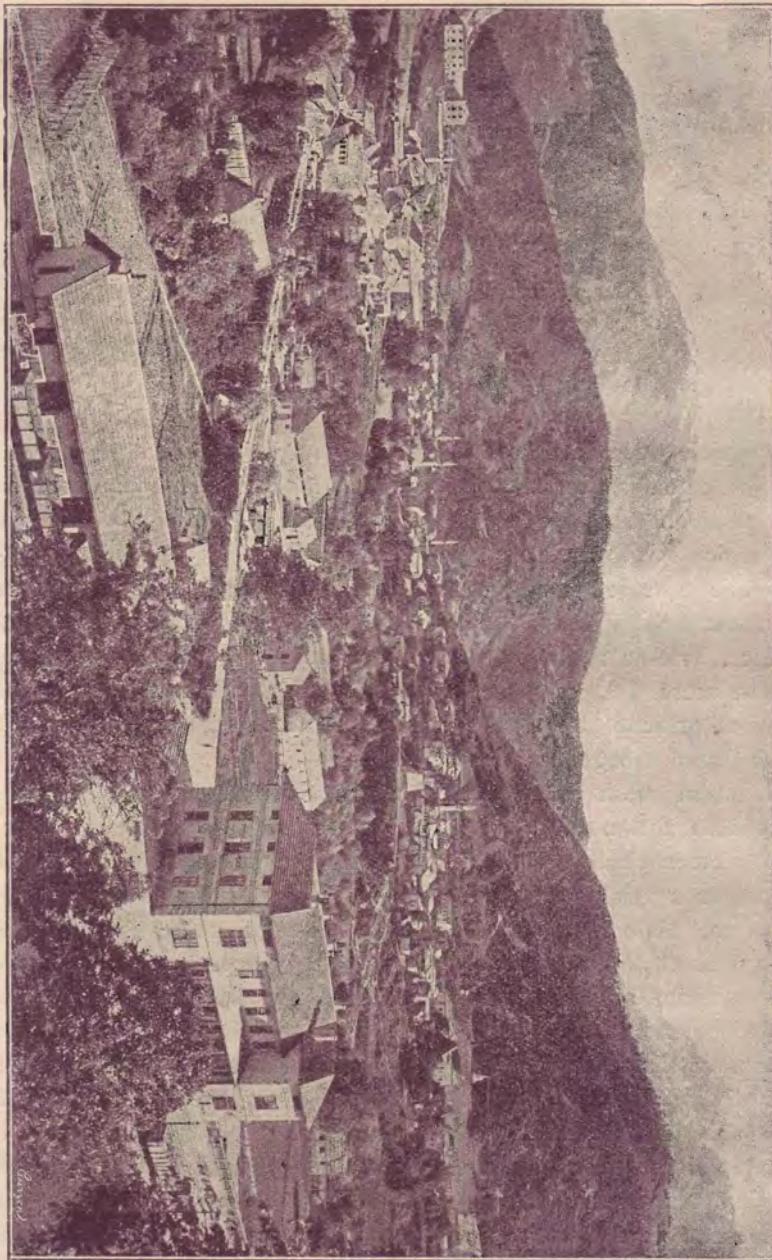

Konjic.

Bvijele kuće Konjica s džamijama i nekim ovećim novijim zgradama smjestile su se u nizinu s obadvije strane Neretve. Svi raskidani bregovi, koji se otiskuju sa svih strana od Prenja, Bjelašnice i Bitovnje stisli su Konjic kao u kakav kotao. Na Sniježnici bijelio se je na 29. srpnja snijeg kao o Božiću, dok se je na istočnom brijezu Preslici zelenila na klisurastim obroncima lijepa šumica. Vrlo je zanimljiv pogled i na gorski Zub Ljubino. Od narnih uresa Konjica valja spomenuti i rijeku Neretvu. Ona je kod Konjica prilično široka, ako i nije duboka. Krasna zelena boja daje joj biljeg prave gorske rijeke.

Osim nekih neznatnijih rijeka ponornica Neretva je jedina hercegovačka rijeka. Izvire na istoku blizu crnogorske međe ispod planine Čemernoga sedla (1695 m.). Ona si utire put već od svoga izvora kroz visoke gore i uvale gorske. Do Konjica teče sjeverozapadno. Malo dalje iza Konjica je i njezina najsjevernija točka, jer primivši Ramu zakreće naglo na jug. Sad si probija opet divnim gorskim krajevinama svoju stazu do Mostara. Onda joj istom malko odlane, pa se po volji vuče do mora. Hrvatski povjesničar Vjekoslav Klaić ovako ju opisuje: »Dolina Neretve do Konjica tjesna je i divlja; visoke je i vrlo strme stijene gorskih obronaka zatvaraju. Do Jablanice teče nešto otvorenijom, koje pitomom, koje šumovitom dolinom. Iza ušća Peruca stezava joj se dolina poput gudure. To je Neretvin klanjac (9 sati od Mostara), u kojem ju s obadvije strane zatvaraju okomite 630 do 950 metara visoke gorske stijene, a ona se između njih vere i put si utire. Iza ušća divlje Grabovice rasprostranjuje se dolina Neretve, te je kraj Vojna do podrug ure

Konjic.

široka. Gore, sve do vode gustom šumom zrasle, postaju sve o više gole i krševite. Kraj Mostara otvara se dolina u plodnu i dobro obrađenu ravnicu. Od Bune pa do ispod Počitelja i Gabele prate rijeku podanci srednjih gora. Ušćem Bregave s lijeve i Trebižata s desne strane opet joj se dolina raširuje. Neretva je od Gabele, pače od Čapljine plovna za manje brodove, a od Metkovića do ušća za brodove i za omanje parobrode, dok već od ušća Bune nosi splavi.«

Konjic broji danas oko 2.000 stanovnika i do 250 kuća. Stanovnici su ponajviše muhamedovci, a ima dosta i pravoslavnih i katolikâ. Nekoć ih je bilo i više, kako to svjedoče ruševine franjevačkoga samostana i crkve sv. Ilijе.

Osim krasnoga prirodnoga položaja zanimljive su u Konjicu i nekoje novije kuće i zgrade. No od svega zanima najviše strance onaj lijepi kameniti most, kojim je premoštena Neretva. Sav most je od kamena, te je sazidan na stupovima i na 10 svodova.

Narod priča o velikoj starini toga mosta, jer da ga je gradio još u VII. stoljeću neki kralj Hvalimir. Nu možda je istinitije, ali svakako vjerojatnije pričanje, da ga je oko godine 1.715. gradio vezir Ahmed Sokolović. Većom sigurnošću pripovijedaju Konjičani, da je ondje godine 1.446. za kraljevanja bosanskoga kralja Stjepana Tome bio sabor. Taj sabor da je poprimio oštре mjere protiva bogomilskih crkava i zgrada.

Isto je tako zanimljiva pučka predaja o postanku jezera Borci, na jugoistoku Konjicu, i samoga Konjica:

Bilo to negdje u staro doba, kad je sve bolje i poštenije bilo, pa i sam svijet. Malo bilo grješnika, al ipak ih se našlo. Tako i u gradu, koji da je nekoć stajao na istom mjestu, gdje se danas širi jezero Borci. Svega bilo u gradu izobilno, ali ljudi preuzetni i grješni, — ne će da se poprave. Na to će Bog poslati jednoga sveca, da upokori nepokorni svijet u tom gradu. I dođe svetac po božjoj volji, ali ga nijedna kuća ne htjede primiti niti čim podvoriti. Ali na kraj grada bila jedna jedita kućarica, a u njoj sirota udovica sa sinom jedincem. Imala je konja i još par životinja. Bila je sirota, ali strpljiva, Bogu odana i pobožna. I njoj svetac pokuca na vratima, a ona ga kao stranca gostoljubno primi i pogosti. To se svetitelju božjem svidjelo i on reče drugo jutro: »Ovaj ću grad kazniti radi nepokornosti i tolikih grijeha. Ti nijesi toga zaslužila, niti tvoj sin. Nego skupite sve, što imate, pa bježite otuda. Bježite prama

sjeveru uz rijeku, pa gdje vam konj stane i triput zakopa prednjom nogom, tamo stanite, pa se nastanite.«

Posluša žena odmah božjega sveca i učini zajedno sa sinom, kako im je rečeno, a sveca nestade. Kad su već dobrano poodmakli, obazre se žena i vidi na svoj užas, kako grad propada u zemlju, kako se na nj sa svih strana voda slijeva i čuje, kako dopire do nje jauk i krik svjetine, koja se topi. I tako postade od te silne vode današnje jezero Borci.

Međutim je udovica sa svojim sinom dalje bježala, kako je svetac zapovjedio. Najednom im stade konj i ne htjede dalje. Žena ga stane nukati i draškati riječima: »Hajde, hajde naprijed, moj dragi konjicu!« — ali konj nikuda s mjesta, već zakopa triput nogom.

Žena se odmah sjeti riječi svetiteljevih, zahvali Bogu i sagradi za se i za sina kućicu. Mjesto se je kasnije raširilo i na spomen konjicu, koji ga je našao, prozvaše i mjesto Konjic.

Konjic je od starine znamenito mjesto na prijelazu iz Bosne u Hercegovinu, koja se je starinom zvala Humska zemlja ili Hum. U Konjicu su se zaklanjali i bogomili, pa ima u okolici spomenika, koji sjećaju na njih. Okolica Konjica je veoma brdovita, pa zato zanimljiva. Kakovih 20 kilometara od Konjica je jezero Borci. Obuhvaća preko 26 hektara površine. Konjičani i stranci posjećuju ga vrlo rado, jer je samo jezero prirodna krasota, a put do njega vodi divnim gorskim krajevima.

Do Mostara.

Liz Konjica kreće željeznica na zapad uz Neretvu, pa je više ne ostavlja do njezina ušća. Uz Neretvu vodi s jedne strane i krasna kolna cesta. Do postaje Lisičića milovidni su krajevi, puni livada i polja. Bilo je koncem srpnja. Žito je već bilo svuda posžeto. U Hercegovini se žanje već u lipnju i početkom srpnja. Suho mirisavo sijeno bilo je već spremljeno na vilastim stupovima ili na stabarju.

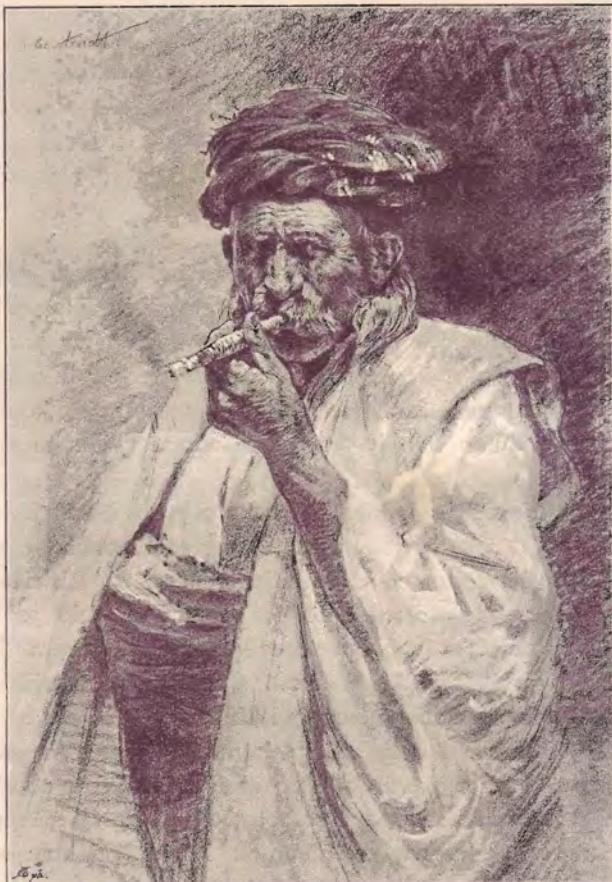
Mjesto Lisičić je u plodnoj ravnici oko Neretve. Tu ima svakovrsna voća, žita i vinograda. Silna žega opalila je sve strni, a na visokim glavicama bijelio se je snijeg. Iza Lisičića opet se bregovi stisnu. U maloj dolinici uz Neretvu stislo se i mjesto Ostrožac. Suprot njemu ulijeva se u Neretvu sa sjevera Neretvica. *Kod Ostrošca je krasan kolni most s dva luka. Okoliš Ostrošca bogat je mnogim ostancima bogomilskih grobova.*

Parni stroj juri i dalje uskim dolinama, koje su se morale izvijugati prema toku rijeke. Ispod Popadine preskočimo potok Tošćanicu i za malo stade stroj kod postaje Rame. Nešto niže slijeva se s desne strane u Neretvu oveći potok Rama, po kom se zove i cijela njegova dražesna dolina ramska dolina. Na ulazu u ramsku dolinu digli se s obje strane bregovi Majan i Stuž. U hitnji željeznih kola mostom preko Rame bar ti se je kadro malko oko potkrasti pogledom u tu čarnu dolinu. Dolinom Rame provlači se kroz najdivnije gorske klanjce put k dolini Vrbasa i dalje. Najzanimljivije mjesto u dolini Rame je Prozor, a ima i drugih manjih mjesta.

Dolina Rame spominje se već u davnoj povjesti. Pod imenom Rama mislila se je katkada cijela Bosna. Za domaćih hrvatskih kra-

ljeva bila je tu hrvatska banovina, te se je zvala Podrama. Za ugarsko-hrvatskih kraljeva u kasnijim vremenima mislila se je pod imenom Rama cijela Bosna.

Iza utoka Rame u Neretvu skreće i rijeka i željeznica na jug. Projurivši željeznica ispod kolnoga mosta, zađe u sve uže gorske

Seljak iz ramske doline.

klance, dok se ne dokopa male kotline oko Jablanice. Jablanica je lijepo mjesto u dolini Neretve. Tu ima dosta raznoga voća, a i vinograda po prisojnim obroncima. Tu je sagrađeno i krasno zemaljsko svratište s više soba za strance. Ovamo dolazi mnogo stranaca, da se preko ljeta naužiju divnih gorskih krajeva. Odavle se

uspinju na visoke glavice susjednih sniježnih gora. Jablanica (gornja i donja) je kao u kotlu, koji su okružile goleme stijene. Tu je Ranija (1.648 m.), tu Drinača (2.045 m.), tamo opet raskidani Prenj (2.102 m.) i Velika Čvrsnica (2.227 m.).

Oko Jablanice su se gorski čvorovi silno zauzlali. Tuž znade

Dolinom Neretve.

u zimi ujiti grozna bura, dočim u ljetu pire blagi vjetrići, koji doživlju u gorsku hladovinu silu stranaca iz sparnih i zagrijanih gradskih ulica. I u Jablanici živu većinom muhamedovci. Zanimljivo je, da si u tom kraju muhamedanke ne prikrivaju lica.

Ispod željezničke postaje pređe parni stroj opet preko Neretve,

pa ju prati neko vrijeme lijevom obalom. Divni li su ovdje krajevi! U tren oka projuriš kroz dva prorova, koji su prosječeni kroz strmu hrid nad Neretvom. Ispod njih buči voda, što no se ruši u bezdno Neretvino. S druge strane eno se vije cesta. Prekinuo ju neki ponor. Vješti graditelji presvodili ga divnim mostom, a ispod dvaju svodova toga mosta riga strahotna sila voda, da se preko oštih klisura razbije na tisuće trakova i da poput pjenasta mlijeka otpuzi u Neretvu. To je slap Praporac ili Komadina.

I dalje se nižu orijski gorski sklopovi pećina sa silnim nslugama kamenih gromada. Ispod njih je velikom graditeljskom umjetnošću prosječen prolaz za kola i željeznicu. Ti juriš pod tim goleminog rogovima i zubovima gorskim i diviš se prirodi i Stvoritelju, koji ju je stvorio.

Pod pećinama svuda buči voda, pa tjera na više mjesta seljačke mlinove. Zanimljivi su i torovi za ovce. To su izdubine pod pećinama tik rijeke, pa se tu za oluje i pastiri i ovce sakrivaju. Tude i noće.

Kod bližnje postaje Grabovice su se pećine Čvrsnice i Glogove planine silno ustobočile, kao da se hoće da sruše u korito Neretve. U tom eto i Drežnice na utoku gorske bujice Drežanke u Neretvu. I tu se je narav razigrala kao nigdje, da ti prikaže predivne svoje čare. Selo Drežnica leži kao na dnu zdenca među orijskim klisurama. Ne dodija njegovim stanovnicima sunce, jer zrake sunčane jedva i dođu do kuća, kad ne dadu planinske kose.

Od Drežnice vijuga željezница još uvijek uskim prodorima. S lijeve strane eto opet povećega izvora Crnoga vrela ispod podanaka Glogove planine. Voda toga bogatoga vodom vrela ruši se ispod kolne ceste divnim slapom u Neretvu.

Kod Raške gore i Vojnoga, posljednjih postaja prije hercegovačkoga glavnoga grada, nestaje uzine okolo Neretve. Neretvino korito propada sve dublje, gore se po malo razuzlaju, pred tobom pukne blagoslovljeno mostarsko polje. Mjesto gustih šuma pozdravlja te ovdje hercegovačka smokva i duhan.

Mostar.

Mvijek mi je u pameti, kako nam je srce igralo od milinja kad smo ugledali divni Mostar. Duša ti ga želi, jer je tu središte junačke Hercegovine. Oči ne mogu da ga se dosta nagledaju. Ta kako bi, kad preobilat prirodnim krasotama spada u najzanimljivije krajeve.

Od lijepih kolodvorskih zgrada vodi cesta do željeznoga mosta preko Neretve. Tu te na lijevu ruku odmah zadivljuje prva palača novoga Mostara, svratište »Neretva«. I pravo ga tako zovu. Zemaljska uprava podigla ga je na klisuri lijeve Neretvine obale. Visoko strše njegove zidine, da budu utočištem umornomu putniku i putokazom zvedljivomu strancu. Već iz toga svratišta prekrasan je vidik na sve strane, a što istom kad nogom obideš svaku dražesnu točku drevnog Mostara!

Neretva je žila kucavica, koja oživljuje sav Mostar. Teče dubokim svojim koritom posred Mostara. Kod Mostara se slijevaju i dvije rječice u nju — niže Mostara s lijeva Buna, s desna u Mostaru Radobolja. Svatko se divi strahotnomu klisurastom koritu i obalama Neretve, nu baš su kod Mostara i u samom Mostaru njezine obale najstrahotnije, najčudnovatije. Korito je veoma duboko, pa se do njega vrlo mučno silazi zbog strmih obala. Gdjegdje su te obale razvaljene i raskidane. Pećine strše postrance i izbacuju svoje bokove i Zubove kao kosti kakove grozne nemani. U obalama ima i šupljina, nalikih na šipanje. Ima blizu Mostara mjesta, gdje se visoke hridi Neretvinih obala sasvim približe, da bi se dalo preskočiti s jedne obale na drugu. Takovo mjesto je na sjeveru Mostara i zovu ga Skakalo. Tamo idu Mostarci često šetati.

Na jednoj i drugoj obali Neretvinoj poredale su se kuće glavnoga grada Mostara, ipak ih je na lijevoj obali više. Sve su kuće visoke i kamenom građene, a pokrite su kamenim pločama. Takovih kuća ima i u Konjicu, dočim su stare kuće po Bosni, gdje imade više drva, sve građene od drveta. Svuda su među kućama krasni zeleni vrtovi i voćnjaci.

Mostar je razdijeljen u više predgrađa ili mahala, a zovu se na lijevo Neretvi: Bjelušine, Luka, Brankovac, Carina i Starigrad, na desno: Podhum, Predhum, Zahum, Donja mahala i Cernica. Ta šarena gomila kuća zatisknula se je u uzinu, koju zatvaraju s istoka i zapada toli umiljati obronci Veleža i Huma. Ima nablizu i drugih bregova kao što su Stolac, Oštarijt, Orlac, Mikuljača itd. Podnožja tih bregova prelaze u plodna polja, na kojima uspijeva najbujnije zelenje, povrće, pak domaće i južno voće. Vrhunci bregova pusti su i goli, a podgorje njihovo rodi izvrsnim i glasovitim mostarskim vinom. Na glavicama Podveleža i Huma koči se nekoliko tvrđavica. Južno od Mostara stere se oko Neretve veliko, ali pusto Mostarsko polje, koje zovu i Bišće, a na sjeveru je Crničko i Bijelo polje. Ta su dva polja ipak plodna i obilata svakim blagom, kojim ih je Bog nadario. Osim domaćega voća raste tu maslina, smokva, a gdje god limun i naranča.

To je općenita slika glavnoga hercegovačkoga grada, a sada pođimo kroz nekoje mostarske ulice.

Već iza kolodvora, kada se žuriš u grad, sve ti se više zaustavljaju oči na novoj gradskoj mješavini. Veliko mnoštvo kuća sa čudnovatim krovovima, silesija džamija s vitim munarama, tornjevi kršćanskih crkava, one kule oko staroga mosta, sve te to vuče i napunjava velikom zveljivošću. Ah, da ti je sve to za čas vidjeti razmotriti, upoznati!

Pa gdje ćeš se najprije i najljepše zabaviti, ako ne u Čaršiji? Pa i u Mostaru je Čaršija glavno središte, stjecište trgovine i svijeta. Iz mostarske Čaršije širi se trgovina ne samo Mostarom, već i preko njegovih granica sinjem moru. Tamo ima nebrojenili dućana, gdje se trguje različnom turskom robom. Ima tu i zanatlija, koji obavljaju otvoreno na ulici svoj posao, i samo se znade, da ne manjka niti kavana niti kavedžija, koji hodaju ulicama, nudeći svoju gorku i slatknu robu.

Čaršjom se dođe i do »Grada«. Tako zovu Mostarci stari most preko Neretve. Taj je most pravo čudovište za svakoga, tko ga još

nije vidio, te spada u najzanimljivije mostarske građevine. Mnogi su stranci već putovali u Mostar samo da vide taj most. Sav je most sagrađen od kamena. Temelji su mu na klisurama lijeve i desne Neretvine obale. Zatim se most svija preko dubokoga riječnoga prodola vitkim polukružnim lukom bez ikakova drugoga potporišta. Gdje je taj most, široka je Neretva preko 38 metara, a visina od površine vode do mosta seže do 20 metara. Most je širok do 4.5 metra, a danas prelaze preko njega samo pješaci. Znameniti taj most dao je sagraditi turski car Sulejman II. godine 1.566., pa još i danas čvrsto stoji. Jednom mu je samo zaprijetila pogibelj od poplave, ali je ipak ostao čitav. S njega su znali dječaci kod kupanja skakati u duboku Neretvu, dok tu pogibeljnu šalu nije oblast zabranila.

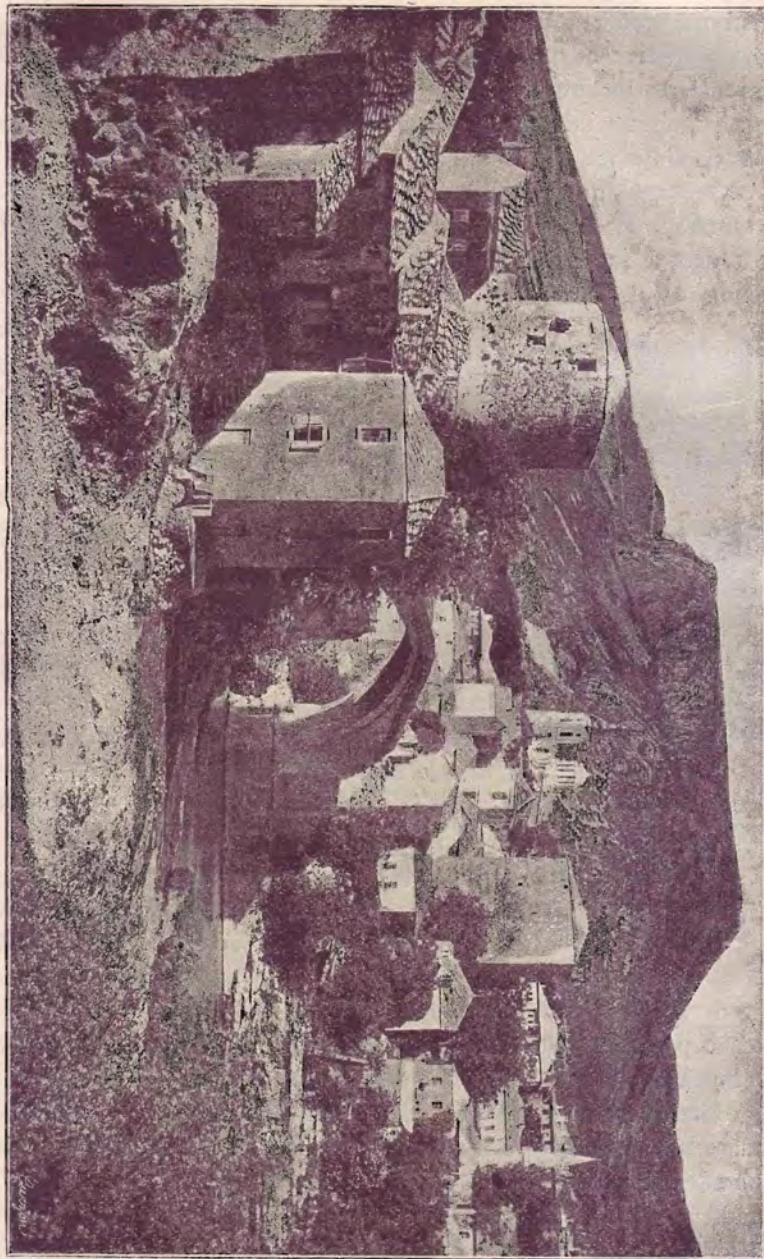
Čaršija u Mostaru.

S krajeva mosta je željezna ograda iz novije dobe. Na ulazima su na jednoj i drugoj obali starinska vrata s kulama. Tu je bila u staro vrijeme barutana i zatvori, pa nije čudo, što Mostarci taj most zovu Grad.

Dugo smo stajali na tom divnom spomeniku graditeljske umjetnosti i motrili smo prezanimljive sjeverne i južne obale divlje Neretve. Sate bi i sate čovjek ostao

na tom visokom mostu, odakle ti puca vidik i na razne bližnje gradske predjele. Osobito su zanimljive kule oko mosta, visoke gradske munare i još više okolišne sive brdine.

Mostar ima preko 30 većih i manjih džamija. I džamije i munare su većinom od kamena, koji je lijepo tesan. Oko džamija i između kuća su prijašnja groblja. Najljepša i najveća je džamija Karađoz-begova. Neki misle, da je to nekoć bila kršćanska crkva. Baš je bilo vrijeme, kad je mujezin sazivao Kindiju (zov hodžin ili mujezinov oko 4 sata).

Okolo staroga mosta u Mostaru.

Kad si prešao most došao si u »vrt Mostara«. To je onaj divni kraj gradski ispod Huma okolo umiljate Radobolje. Pravo vele Mostarci: »Radobolja hrani Mostar«, jer ne samo da se iz nje vodi cijevima voda u cij grad Mostar, već se ona na tisuće žilica razljeva po poljima oko sebe i tako se je oko nje stvorio najdivniji kraj Mostara. Svaki je gotovo Mostarac vrtlar, a oni, koji su blizu te dobre Radobolje, baš su ju znali namititi, da im čini stotinu usluga. Pa zato tu i jesu ispod sela Cima najkrasnija polja duhana, kukuruza, povrća, zelenja, grmlja i voća svake vrste. Odavle se puni mostarska Čaršija zelenjem i ne hvali se taj kraj badava riječima: »Nema Cima do Rima!«

Prama zapadu vodi s početka krasan drvoređ, Štefanijino šetalište, prama izvoru Radobolje. Pođosmo onamo. Oko nas sama vinova loza i smokve, a kraj puta voće. Tu smo razmotrili i zbiralište vode za mostarski vodovod, koji od godine 1894. opskrbljuje Mostar izvrsnom gorskom vodom. Glavna cijev, koja vodi do grada, duga je blizu 4 kilometra.

Za sat lake šetnje bili smo na izvoru Radobolje, te tolike mostarske dobrotvorke. Ispod strme hradi Lipnjaka joj je vrelo. Užasna je to strmina. Po pećinama uhvatila se gusta i duga mahovina, koja je sasvim izgorjela i pocrnjela od žege. Glasovita hercegovačka žega nije zaboravila ni na ovu tihu zabit, pa je i nas baš nemilo mučila. Toplomjer je pokazivao $37^{\circ}5^{\circ}$ C.

Ispod izlizanoga kamenja ključa studena voda na više strana, a baš nad vrédom raširila svoje sivkaste grane stara smokva. Divan li je to gorski kraj! Ako je i divlji zbog sivih vršaka gorskih, ali je dolina upitomljena prelijepim nasadima korisnoga bilja i voća. Tu imade i dosta oraha, koji i u Konjickom kraju lijepo uspijevaju.

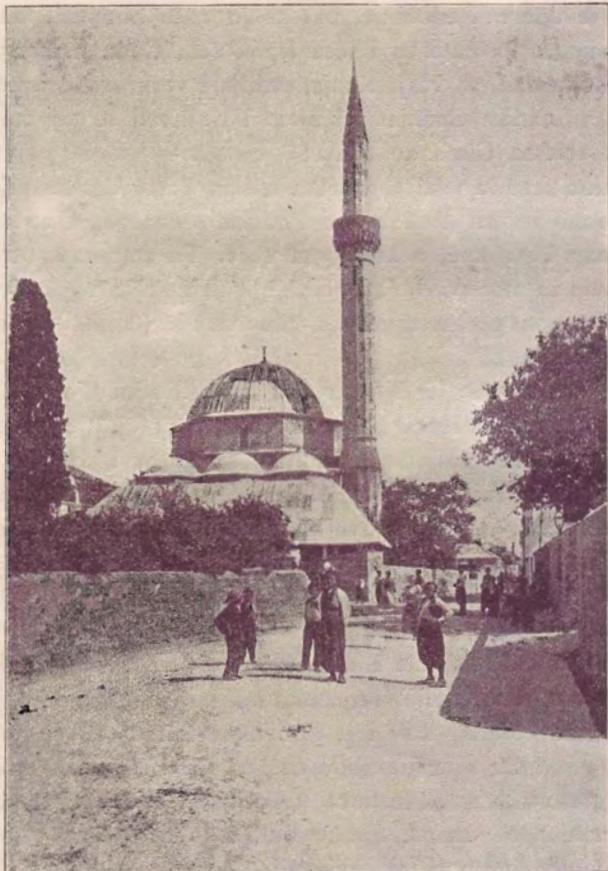
Na povratku s te nezaboravne šetnje sjeli smo umorni kod nekoga gostoljubnoga Mostarca u polju na klupčice među visoke stablike zelenoga duhana. Široko duhansko lišće hladilo nas je, pa smo se ugodno odmorili i okrijepili.

U divnom su tom kraju oko Radobolje prama kolodvoru i vladini nasadi duhana, a na drugom je kraju voćarski pokušni vrt, pun najplemenitijih mladica.

Tu je u Zahumu i krasna katolička crkva s franjevačkim samostanom na dva kata. Sagrađena je na najljepšem mjestu blizu utoka Radobolje u Neretu. Velikih zasluga za gradnju te crkve i samostana stekao si je franjevački vikar O. Rafajel Barišić. On je

ne samo isposlovaо dozvolu od turskoga sultana, već je sultan potpomogao gradnju i novcem. Nad glavnim ulazom u tu prostranu i lijepu crkvу napisao je ovo:

»Bogu, svemogućemu Stvoritelju, Sv. Petru i Pavlu podignuta je ova crkva. Dobrostivi car od Stambula podade za njezinu gradnju

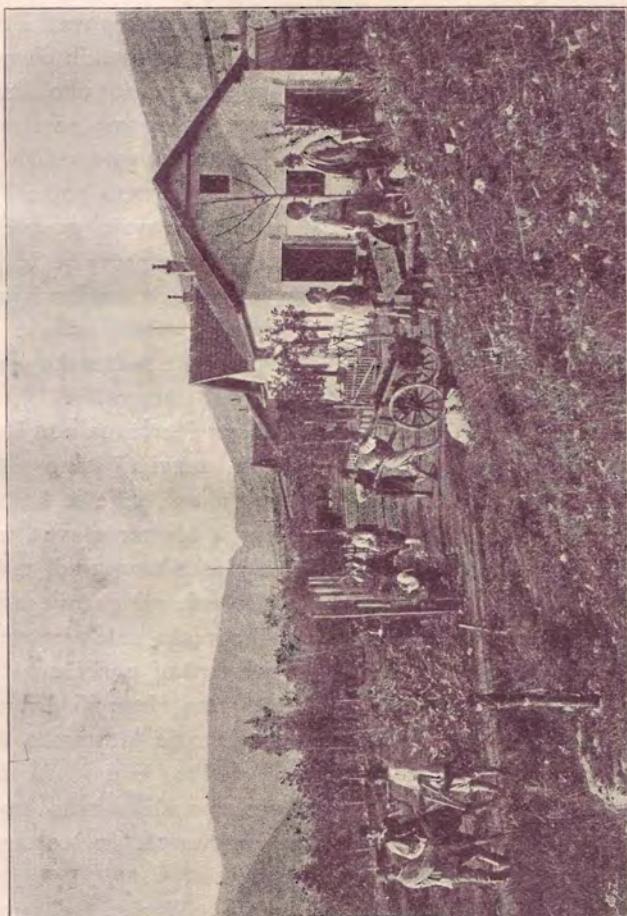

Karađoz-begova džamija u Mostaru.

zgodno mjesto i osim toga pedeset kesa. (2.500 for.) Siromašni puk priпомагao je; sve druge velike troškove pridonesli su inozemci bri-gom braće Franjevaca i njihova biskupskoga glavara. Godine 1866.«

U Mostaru je i sijelo katoličkoga biskupa, koji pripada redu franjevačkomu. U drugom dijelu grada na Brankovcu je i krasna

grčko-istočna crkva. Tamo su i biskupski dvori sa samostanom. Pravoslavni imadu i svoje posebne škole. Nova grčko-istočna crkva naliči na crkvu u Sarajevu. Do nje se treba uspeti nekojim ulicama, koje se naslanjaju o rebra susjednoga brijega. Nu zato je ispred crkve pukao krasan vidik na cijelu uvalinu, u kojoj leži Mostar i

Vinogradarska i voćarska postaja u Mostaru.

njegova polja. Divan je to šaroliki sag, obrubljen humcima i pećinama. Po srijedi su bijeli kameni krovovi, među kojima se šaroliko ističe crveno crijeplje na krovovima novijih kuća.

Među najljepše novije zgrade spada još prekrasna dvokatnica okružnoga suda s kaznionicom, trgovačka škola, pak nekoje posebne

zgrade. U Mostaru ima od godine 1893. i gimnazija, više osnovnih škola i viša djevojačka škola. Narodno glazbeno i čitaoničko društvo ima također svoj krasni dom.

Sjeverni dio grada a i južni završuje vojničkim barakama i vojarnicama.

U krasnom kraju Mostara napram Blagaju diže se velika zgrada tvornice duhana. U njoj se prieđe glasoviti hercegovački duhan za cigarete. Tamo u tvornici vidiš na stotine hercegovačkih djevojaka, kako marljivo, okretno i veselo obavljaju svoj posao oko duhana.

Kad smo već bili u tvornici duhana, odšetasmo se i do zemaljske vinogradarske i voćarske škole ili bašće. Tu smo vidjeli, kako se razumno i vješto uzgaja vinova loza i raznovrsno voće. Milota je gledati mlade Hercegovce, kako revno svršavaju gospodarske radnje. Takova vinogradarska i voćarska postaja prava je blagodat u tom inače rajsrom okolišu. Mostar je glasovit svojim vinom i voćem. Vino se mostarsko izvaja u daleke strane krajeve. I za slatko voće njegovo znade i bijelo Sarajevo i obala Jadranskoga mora.

Današnji Mostar imade preko 17.000 stanovnika. U njemu je sijelo okružne oblasti, koja obuzimlje svu Hercegovinu. Otkada je Mostarom projurila željeznica, širi se on i razvija i stanovništvo i brojem kuća. Najviše se gradi na onoj strani, gdje je kolodvor.

I za vlade osmanlijske ili turske bio je Mostar glavno mjesto za čitavu Hercegovinu. A da li je Mostar jako star grad, teško je znati. Zna se, da su na nj navaljivali i Mlečani, ali ga nijesu mogli osvojiti. A kako bi ga osvojili, kad su oko njega kule njegova silna brda, a hercegovački junaci lavovi. Po mostarskoj gori Humu zvala se je u staro vrijeme sva današnja Hercegovina Hum ili Zahumlje.

Jedan sat od Mostara na zapad udaljeno je Mostarsko blato. To je okolo 30 četvornih kilometara veliko jezero u pustom kraškom kraju. Za velike suše znade voda opasti, a tada eto lovćima veselja, jer je ondje dosta ptica močvarica. Iz Mostarskoga blata teče potok Jasenica u Neretvu.

U Mostaru je blago južno podneblje. Ni zimi se tamo ne lože peći, premda znade bura silno zaurlati preko kršnih onih planina. Ljeti opet dodijava ljudima nesnosna žega, od koje se ne da ni po noći spavati. Nu kraj svega toga je Mostar prekrasan grad. Ako bar malo ljubiš krasote prirodne, lako ćeš zaboraviti i na zimu i na žegu mostarsku, ali ćeš se teško rastati s njegovim nebrojenim ljepotama i čarima.

Na vrelu Bune.

Ako se i ponosi Sarajlija svojom gizdavom Ilidžom i izvorom Bosne, to ima i Mostarac čime da se pohvali. Nijesu to kitnjasti perivoji, već je to gnijezdo sivih sokolova. To su razvaljene kule Stjepan-grada, slavnoga nekoć Blagaja. Malo dalje ispod strahotne stijene izbijaju na sto mjesta ledena vrela Bune. Čini ti se, da oni vodeni ključići neprestanim žuborom šapču o krvavoj prošlosti one crne ruševine nad sobom.

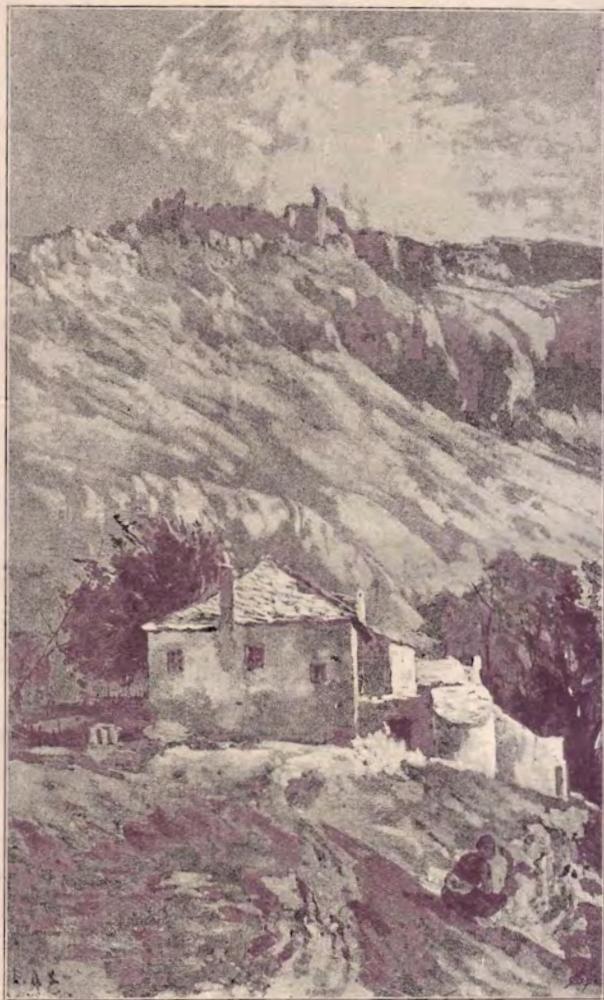
Od Mostara do Blagaja treba samo jedan sat vožnje. Tko je u Mostaru, valja da svakako pođe i u Blagaj, pa makar to bilo ranom zorom, jutarnjom hladovinom ili po žegi sunčanoj.

Put iz Mostara vodi južno uz Neretvu, koju prati s druge strane kroz Bišće željezna pruga. Tim poljem jure kola na jugoistok. Podveleška brda povukla se kao ogromni sivi šatori na lijevo k istoku. Neretva buči kroz kameni korito prama selu Buni, što na utoku Bune u Neretvu. Južno su zagradiše lijevu obalu Buninu puste kose planine Dubrave. U tom kutu među Dubravom i brdima Podveleža stisnulo se seoce Blagaj i izvor Bune.

Kolna cesta prati i dalje lijevu obalu Neretve prama Metkoviću, no naša kola zakrenuše istočnom granom tvrde ceste, koja vodi u Blagaj i dalje u Nevesinje. Otuda se već ukazuju putnikovu oku rastresene kuće blagajske. Na strmom čunju Podveleža sve se bolje opažaju raskidani oblici gradskih zidina. Teško ih razabireš, dok im se bliže ne primakneš. Sivi su bregovi i litice, a sive i podrtine grada.

Za malo i kola stanu pred Blagajem, dalje ne mogu, jer su se tu stisnule strahotne stijene u dubok kut, da u njem čuvaju svoju dražest i čarobiju, radi čega ih toliki svijet pohađa.

Na strmom gorskom kuku tužno strše šiljasti, rastepeni ostanci nekadanje slave. Teško se je do njih uspinjati, jer su boćine brijega gole, puste i razderane silnim vododerinama. Nu ako se već popnes

Stjepan-grad u Blagaju.

do njih, ne ćeš požaliti. Od tih podrtina puca prelijep vidik na pitomo Mostarsko polje i sitna raštrkana sela.

Pa što je bio u prošlosti Blagaj? Njegova se slava spominje

već od davnine. Blagaj je bio znamenit grad, a branila ga je tvrđa na spomenutom briještu. U gradu Blagaju bilo je u srednjem vijeku središte nekadanjega Zahumlja, pa je tu sjedio ponosni vojvoda zahumski Stjepan Kosača. Zato se i spominje čestoput oko Blagaja rečenica: »Šeher Blagaj, a kasaba Mostar!« — što znači: Blagaj je grad, a Mostar selo.

Stjepan Kosača dobio je naslov vojvode ili hercega sv. Save od njemačkoga cara Fridrika III. godine 1440. Od toga doba prozvala se je zahumska zemlja Hercegovinom. Propašću Bosne godine 1463. pala je za par godina i Hercegovina u turske ruke. Hercegov sin Stjepan se je i poturčio, a slavni i ponosni Stjepan-grad razbije Mustafa, beglerbeg bosanski. I poslije se je još mnogo krvi prolilo oko Blagaja i Mostara. I danas je između ostalih u živoj pameti puka ime silnoga paše Rizvanbegovića. On je hotio, da bude samostalan vladalac u Hercegovini. Za pobune g. 1831. dade on 1.000 ustaških glava nataći na kolac. Poslije toga pozva ga paša Omer na neku zabavu iz Bune u Mostar i tu ga ubije. I tako je mnogi kamen oko Blagaja, Neretve i Bune poškropila ljudska krv.

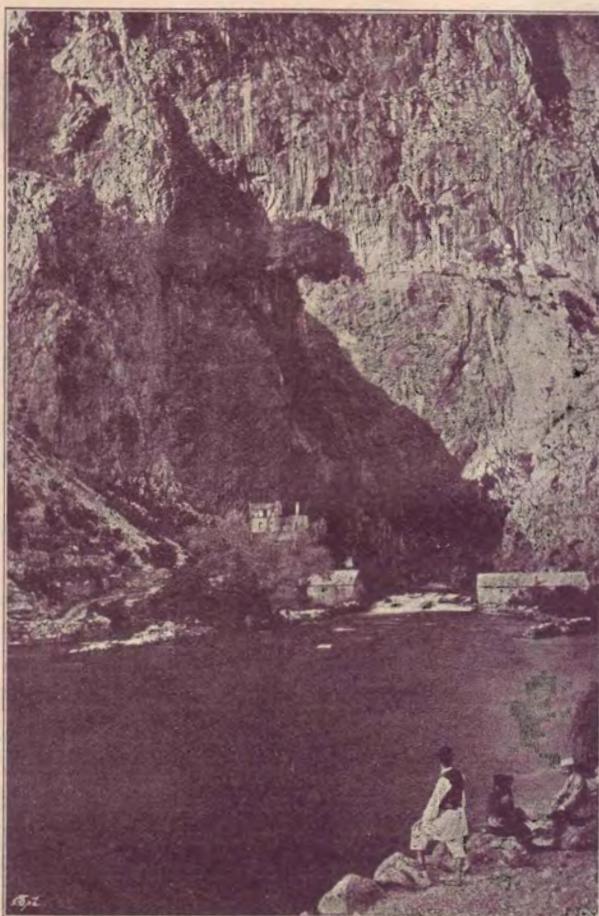
Kad si ponovio u duši te strašne uspomene na krvavu prošlost, podi tada puteljkom k vrelu Bune. Tu ćeš zaboraviti na pušku i mač ratni, tu ćeš se diviti i čuditi prekrasnoj tihoj prirodi. Da, izvor Bune pravo je čudo veličanstvene božje prirode.

Ispod strahotne okomite stijene, iz koje zijuju crna ždrijela i jame, izilazi na svjetlo ledena Buna. Tajinstvene su uvale pod pećinom, ispod koje ključa njezina bistra voda. Misli se, da je Buna rijeka ponornica, koja da propada u Gackom polju i ovdje tek izbija na površinu. Okolo vrutaka naslagale su se sigaste pećine, koje su se okolo naokolo zagrlile kao jedna kamena gromada. U dnu te gromade je dugoljasto jezero. U tamnozelenoj vodi kupă se sjena podrtina neke džamije i još nekih zgradica. Inače je tu vječni mir i tišina. Divlji golubovi i lastavice jedino uz nemiruju svojim lijetom i gnijezdima to tajinstveno mjesto. Katkada se samo pokaže na drugoj strani uz kamenje po koja vesela pastrva, gospodareći u tom divnom jezercu i dalje po Buni.

Pod stijenom su uz Bunine izvore ostanci neke džamije, koju je gradio spomenuti već Omer-paša. Kroz tu podrtu džamiju dođe se u malu kuću, u kojoj su dva turska groba. Prvi veći je grob nekoga sveca turskoga Sali Sartuk-Djede. Uz njegov grob visi na zidu gvozdeni buzdovan. Drugi je manji grob Djedinoga služe Ačik-

Baše. Te grobove čuva i danas posebni čuvar, koji svake večeri metne pred grobove vode i ručnik. Muhamedanac vjeruje time, da i sveci njihovi ustaju i da se Peru prije nego će se klanjati.

Jezerce, što ga stvara Buna tik svojih vrela, dugo je okolo

Vrelo Bune.

15 do 20 metara, a do 8 metara široko. Čim počne voda oticati preko kamenoga korita, već tjera mlinove, tada zakreće zelenim blagajskim poljem na zapad prama Neretvi. Jugoistočno od Blagaja kod sela Bune utiče u svoju maticu Neretvu.

Današnji je Blagaj neznatno mjesto s kojih 600 duša. Najviše je muhamedanaca. U Blagaju ima sada nova džamija, ali je tuj i katolička crkva. U Čaršiji ima par dućana i hanova. Kuća imade s obje strane Bune, preko koje vodi most.

Kako se vidi, ponosno sijelo nekadašnjih junačkih vojvoda zahumskih, danas je neznatno mjesto. Nu uspomene na junačku prošlost njegovu i divni okoliš polja Bišća svakoga nuka, da posjeti stari Blagaj i dražesna vrela Bune pod Stjepan-gradom.

Uz Neretvu do ušća iza Metkovića.

Zeljeznička pruga od Mostara do Metkovića posljednji je dio bosansko-hercegovačke željeznice od Save do Jadranskoga mora. Taj je komad puta dogotovljen godine 1885., a dug je 43 kilometra.

Prvih 13 kilometara juri željezница od Mostara sredinom krasnoga, ali vrletnoga mostarskoga polja Bišća. Prva je postaja selo Buna na Neretvi. Kod toga mjesta utiče rječica Buna u Neretvu. Mjesto se je stislo uz lijevu obalu Neretve. Kod Bune svršava južni kraj polja Bišća. Odavle ga se još možeš jedanput nagledati sa svim njegovim krasotama, što su se najljepše sabrale kod Mostara i Blagaja.

Na Buni je također spomena vrijedna jedna stara građevina. To je kameni most na 9 lukova. U mjestu, što je okruženo krasnim vrtovima, nalazese ostanci dvorova Ali paše Rizvanbegovića. Njega je zatočio Omer paša namamivši ga da dođe na gozbu u Mostar, gdje je godine 1851. izgubio glavu.

Dalje na jug zalazi opet željezница među strme i gole pećine uvijek uz desnu obalu Neretve. U toj bregovitoj pustoši prodrla si je Neretva duboko korito. Sve je tuda pusto, nu na prisojnim mjestima bregova Brotnja i Dubrave svuda se zeleni vinova loza. Krajevi oko Mostara rode izvrsnim vinom, koje se odlikuje slašću i jakošću. Grožđe tu potpuno sazrijeva, jer što ga po danu pali sunce, to ga po noći grijе toplina zažarenih pećina.

Između Krzmaja i Aleksića gomile otvorila se kraj Neretve mala nizina i ravan. Tu je bujna raslinja svake vrste, a ne manjka

ni vina, ni južnoga voća. Vitke ciprese, mirte, masline, smokve i drugo drveće sjeća te, da si na topлом zraku južnoga neba. U to dražesno zelenilo sakrio se je starodavni grčko-istočni manastir Žitomislić sa crkvom. Taj je prostrani manastir i crkva sazidana još godine 1585. U milovidnom tom kraju ima i ostanaka bogomilskih grobova.

Od Žitomislića vijuga dalje željeznička pruga uz Neretvu do Počitelja i Dretelja. Kod tih se mjesta svuda vide pusti humci, što

se osobito sa zapada otiskuju od glavica Kukovca (517 m.) i Gradine (522 metra).

Tu je nad Neretvom krasno mjesto Počitelj. — Prekrasan je pogled na to mjesto, koje se odlikuje

divnim svojim položajem. Sve su skoro kuće zidane na katove od kamena. Namjestile su se uz vodu po bregovitoj obali sve jedna nad drugom. Lijepo se ističu iznad kuća tornjevi i zidine gradskih utvrda. Skoro usred mjesta je krasna džamija na svodove s osobito visokom i vitkom munarom.

Manastir Žitomislić.

Od postaje Dretelja eto Čapljinе. I ona se je naslonila o puste humke Velike Gradine. U Čapljinji žive većinom katolici. Čapljina je spojena kratkom cestom sa selom Tašovčićem na suprotnoj obali Neretve. Okolica je vrlo plodna i tu se gaji mnogo duhana. Oko Tasovčića ima i šume.

Ispod Čapljine slijeva se u Neretvu njezin pritok Trebižat.

Trebižat dolazi sa sjeverozapada. Njegovom dolinom vodi iz Čapljine lijepa cesta u Ljubuški. Grad Ljubuški s ruševinama grada hercega Stjepana udaljen je 18 kilometara od Čapljine. Franjevački katolički samostan u Ljubuškom spalili su Turci godine 1563.

Naproti Trebižatu ulijeva se u Neretu s istoka potok Bre-gava, a njegovom dolinom dolazi se u tvrdi Stolac. Tvrđa Stolac bila je sijelo glasovitoga Ali paše Rizvan begovića. Stolac sa svojih pet kula bio je grad i Smail-age Čengijića. Njega je predivno opjevao slavni hrvatski pjesnik i ban Ivan Mažuranić u svojoj pjesmi »Smrt Smail-age Čengijića«.

Iza Čapljine juri željeznica već širokom nizinom. Tu već po-činje široka, prostrana ravnica oko Neretve. Voda se Neretvina razlijeva u vijugaste rukave, stvarajući strugove, močvare i otoke. Tu te pozdravlja već množina različnih ptica močvarica, koje тамо jako lijepo i udobno žive. Vode su pune riba, jegulja i pijavica, kojima se dosta trguje. U tim nizinama do Metkovića ima i dosta polja. U polja se lako razvadja voda, a mnogoputa ih i sama Neretva poplavi. Zato je zemlja veoma plodovita, a prija i gojenju riže. Tamo ima nepreglednih polja duhana, koji se šalje u mostarsku i druge bosanske tvornice.

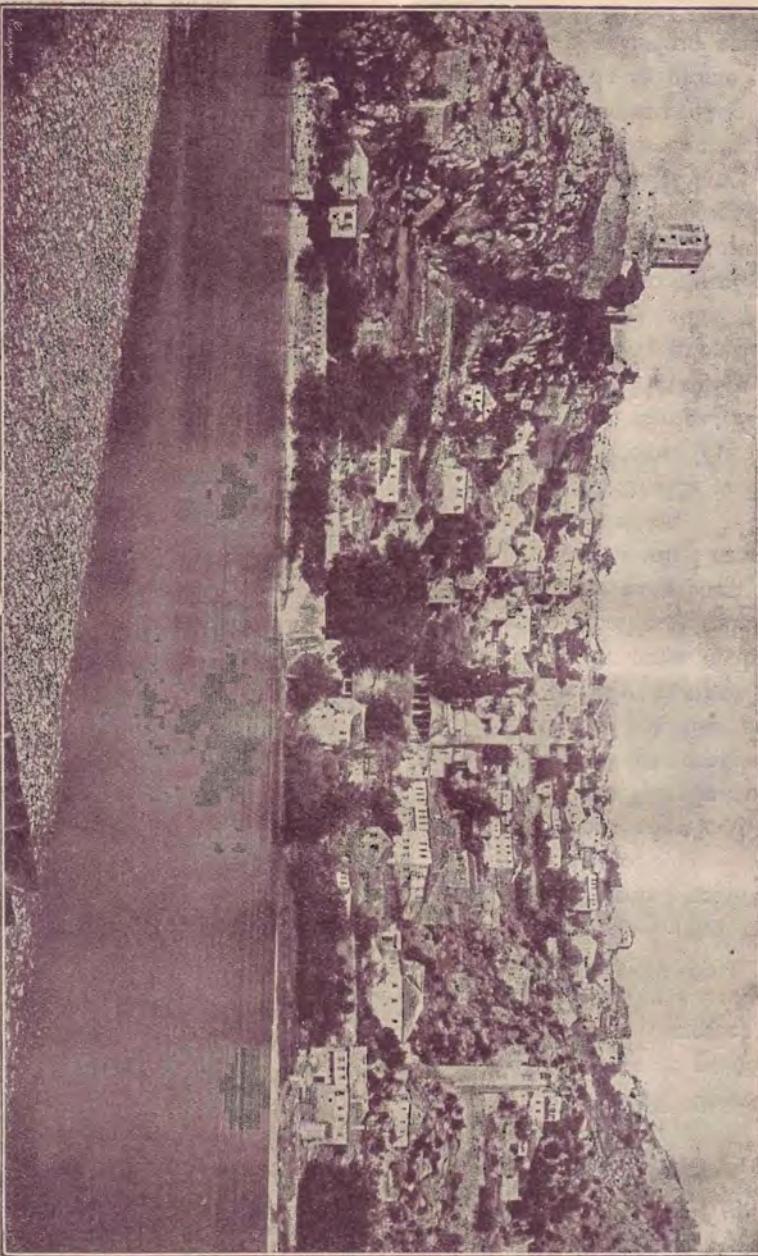
Preskočivši parni stroj kod Struga i Gorice rječicu Trebižat eto ga pred Gabelom. Prama Gabeli spuštaju se sa sjeverozapada niski humci brijege Jasenice (430 m.). I sam parni stroj treba da kod Gabele projuri kroz mali prorov ili tunel.

Gabela je grad sa 300 kuća među močvarama uz Neretvu. Ime Gabela dolazi od talijanske riječi i znači carina. Kad su Mlečani gospodarili našom Dalmacijom, onda su ovdje imali svoju glavnu carinaru.

Gabela je posljednja postaja na zemljишtu hercegovačkom. Nekoć je to bio utvrđen grad, pa se i danas vide ostanci tvrđave. Priopovijeda se, da je tu tvrđu dao sagraditi godine 1558. turski car Sulejman. Kamenje za gradnju da je uzeo od dvaju kršćanskih crkava, koje je dao porušiti. U Gabeli ima i danas najviše katolika, koji imaju i svoju crkvu.

Zbog silnih močvara je okoliš Gabele i dalje uz Neretvu veoma nezdrav. Ljudi mnogo boluju od groznice, a osobito stranci, koji treba da se istom priuče na onaj nezdravi zrak.

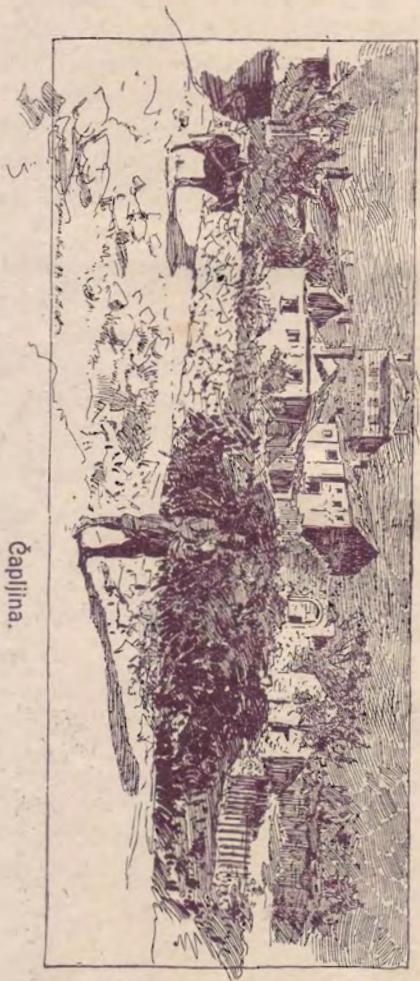
Od Gabele do Metkovića ima samo do jedan sat hoda. Za

Počiteli.

nekoliko časova projuri željeznica i taj najjužniji komadić svoga puta i pređe u širokoj nizini Glibuši na dalmatinsko tlo. Podulji zvižduk parnoga stroja pred kolodvorom u Metkoviću sjeća te, da si na toj točki završio kopneni put i da će te dalje Neretva odvesti do sinjega mora, do modre Adrije.

Čapljina.

I mi smo u Metkoviću sjeli na parnu lađu, da se njome spustimo još nekoliko kilometara Neretvom i da pozdravimo pučinu sinjega našega mora.

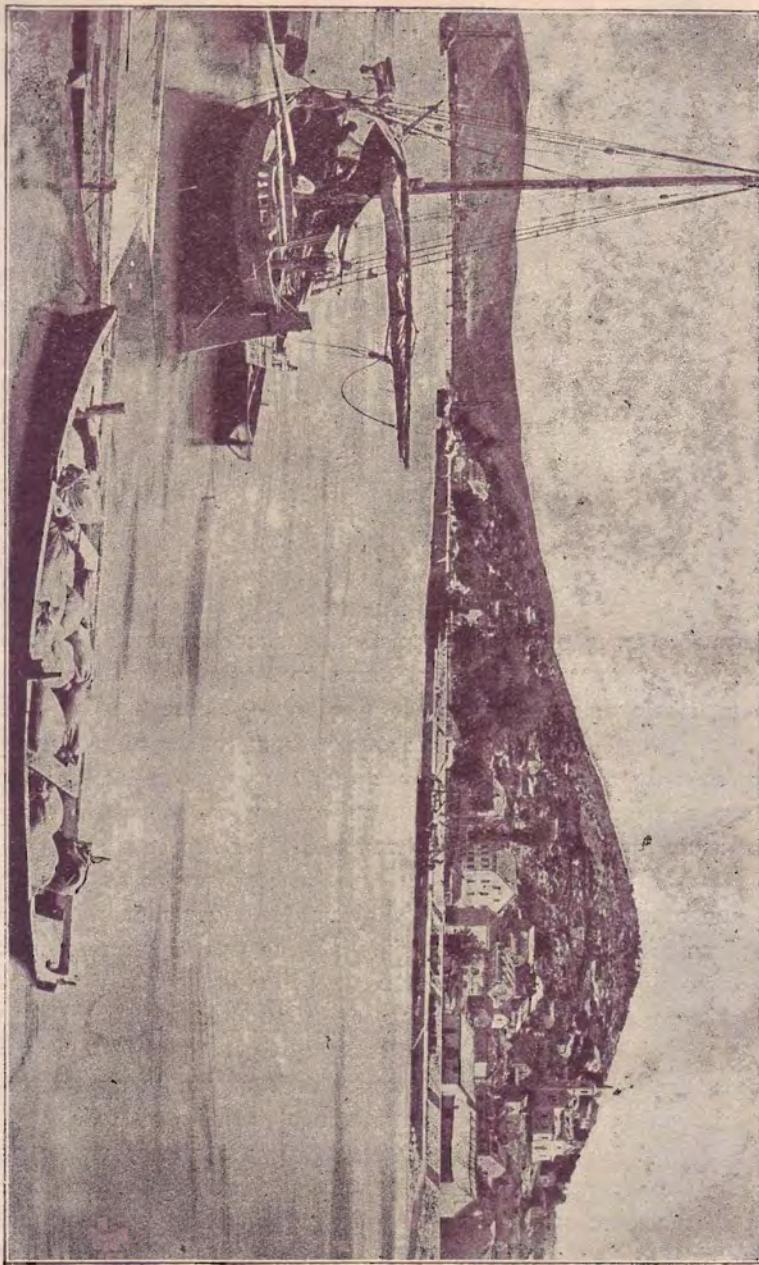
Parni stroj počeo raditi, voda se zapjenila, valovi se stali od-

Dalmatinsko trgovište Metković krasna je položaja uz lijevu obalu Neretve. Iznad kamenitih kuća uzdigao se čunjast humak Šibanica. Dalje k zapadu i jugu raširilo se močvarno i nezdravo tlo neretvansko.

Sjeverozapadno od Metkovića je selo Vid. Za starodavnoga rimskoga gospodstva bio je u tom okolišu grad Narona kao ključ za trgovinu, koja se je od mora širila u nutarnjost zemlje. Otuda su se širile znamenite stare ceste, a našlo se tuj i mnogo rimskih spomenika.

Kod Metkovića je Neretva dosta široka. Tu je i parobrodarska stanica. Parobrodi plove od Metkovića sve do ušća Neretve, gdje ti zasija nova, divna slika pred očima: Jadransko more. Neretva se do svoga ušća rastiče u više trakova, koji tvore više otoka i strugova. Glavni tok Neretve ipak je uređen za brodarenje zgodnim prokopima.

Matković.

bijati o niske obale i mi smo plovili prama Opuznu. Putem smo prošli na utoku potoka Norina staru Norinsku kulu, koja potiče od Turaka. Tu su se približili Neretvi sa sjevera opet pusti mali ogranci brda Runjice (618 m.) i Kablene (456 m.). Za malo eto i Opuzna pod rtićem Arkalovcem i Gradinom.

Trgovište Opuzen je upravo na otoku, što ga stvaraju trakovi Neretve. Tu se uzdiže stara sredovječna tvrđa Gradina, ili kako su ju kasnije Mlečani prozvali Opus.

Neretva je ovdje već vrlo široka, pa se njezina voda sasvim već miješa sa slanom morskom vodom, koja prodire dubokim Neretvanskim zaljevom i suzbija Neretvin tok. Bili smo već na pragu veličajnoga mora. Blago jutarnje povjetarce nosilo nam je umiljate pozdrave sa žuđene Adrije.

Ispod rta Trovra (114 m.) zagrlismo i očima i dušom i srcem divno Jadransko more. Srce nam je igralo od radosti, a čitavim našim bićem kao da su zujile zanosne riječi divne Preradovićeve pjesme: More divno, more sveto . . . !

Naš parobrod sjekao je mirnu pučinu prama sjeverozapadu pod Biokovo do Makarske. Tamo nas je želja vukla, da se još isti dan pred krasnim spomenikom poklonimo uspomeni slavnoga hrvatskoga pjesnika Andrije Kačića-Miošića.

